

Vitners Rolle i Trolldomsprosessene i Finnmark

Mari Rogneslien Halland

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og
religionsvitenskap

UNIVERSITETET I BERGEN

November 2022

*Efter egen mands bekiendelse, oc
lowlig vidnisbyrd skulle alle sager
dømmis. En mands vidne er som
ingen vidne, oc to mends vidne ere
saa gode som ti mends vidne,
vndtagen der føris bedre vidne imod.¹*

¹ Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604, Tingfarebolk, cap IV, s 11.

Sammendrag (norsk)

Trolldomsprosessene var en unik epoke i Europas historie som så vanlige folk forfulgt av et rettsapparat på jakt etter trollkvinner og trollmenn. Mye historisk forskning, både i og utenfor Norge, har undersøkt trolldomsprosessene, da spesielt med fokus på årsakene til at de oppstod, samt de tiltalte og domstolens rolle. Et aspekt som imidlertid har fått lite oppmerksomhet, i hvert fall i den norske konteksten, er vitnene. I denne oppgaven har jeg undersøkt vitners rolle i trolldomsprosessene som fant sted i Finnmark på 1600-tallet. Tilnærmingen jeg valgte for å undersøke dette var en systematisk kategorisering av vitnene og deres vitneforklaringer, samt informasjon om den tiltalte. Jeg utviklet et kodeskjema bestående av forskjellige variabler som jeg brukte på 99 rettsaker (147 vitneforklaringer) fra Finnmark i perioden 1620 til 1692. I analysedelen av oppgaven bruker jeg en kombinasjon av grafer og eksempler fra enkeltsaker for å belyse problemstillingen.

Jeg finner for det første at det var en kraftig ubalanse i kjønn på vitnene. Hele 118 av 147 vitneforklaringer ble gitt av menn. Denne ubalansen fremstår som et speilbilde av kjønnsfordelingen blant de tiltalte, hvor de aller fleste var kvinner (83 av 99). For det andre brukes vitner hovedsakelig i rettsaker som ikke er del av kjedeprosesser. Kjedeprosesser ser sjeldent vitner. Dette kan være fordi retten anså det som tilstrekkelig bevis for å dømme (bedre enn vitner) dersom en person allerede dømt for trolldom har angitt den tiltalte. For det tredje, er de vanligste anklagetyperne frembragt av vitner dem som dreier seg om skade, drap, eller trusler. Én måte å tolke dette på er at folk tydde til magi for å forklare hendelser som ikke hadde noen naturlig forklaring på 1600-tallet. For det fjerde fortalte vitnene ytterst sjeldent om diabolisme. Kun 4 av 99 rettsaker har et vitne som nevner djevelen. Dette i motsetning til domstolen og den tiltalte som oftere nevner djevelen (henholdsvis i 30 og 48 saker). Dette funnet kan sies å støtte tidligere forskning som har argumentert for at den demonologiske trolldomsoppfatningen var langt mer fjern for vanlige folk enn den var for rettsapparatet. Sist, men ikke minst, hvis vi ser på sammenhengen mellom vitner og domsutfall fremstår det ikke som at vitnene har spilt noen avgjørende rolle i trolldomsprosessene. I saker som har mange vitner blir domsutfallet omtrent like ofte frifinnelse som i saker som har ingen vitner. Dette gjelder også utenom kjedeprosessene. I tillegg ser det ikke ut til å være noen sammenheng mellom alvorlighetsgraden av det vitnene forteller om og hvor ofte tiltalte dømmes. Disse funnene kan tyde på at domstolen baserer sin avgjørelse i hovedsak på andre faktorer i saken enn vitnene og deres forklaringer.

Summary (english)

The witch trials were a unique era in European history that saw ordinary people persecuted by a legal apparatus in search of witches and wizards. Much historical research, both inside and outside Norway, has examined the witch trials, with particular focus on the reasons why they occurred, as well as the defendants and the role of the court. One aspect that has received little attention, at least in the Norwegian context, is the scientists. In this thesis, I have investigated the role of witnesses in the witch trials that took place in Finnmark in the 17th century. The approach I chose to investigate this was a systematic categorization of the witnesses and their testimonies, as well as information about the accused. I developed a coding scheme consisting of different variables that I applied to 99 court cases (147 witness testimonies) from Finnmark in the period 1620 to 1692. In the analysis part of the thesis, I use a combination of graphs and examples from individual cases to illuminate the issue.

I find, firstly, that there was a strong imbalance in the gender of the witnesses. A total of 118 out of 147 witness testimonies were given by men. This imbalance appears as a mirror image of the gender distribution among the accused, where the vast majority were women (83 out of 99). Second, witnesses are mainly used in court cases that are not part of chain processes. Chain processes rarely saw witnesses. This may be because the court considered it sufficient evidence to convict (in fact better than witnesses) if a person already convicted of witchcraft indicated the accused. Third, the most common types of accusations made by witnesses are those involving injury, murder, or threats. One way to interpret this is that people resorted to magic to explain events that had no natural explanation in the 17th century. Fourthly, the witnesses rarely spoke of diabolism. Only 4 out of 99 trials have a witness who mentions the devil. This is in contrast to the court and the accused, who more often mention the devil (in 30 and 48 cases, respectively). This finding can be said to support previous research which has argued that the demonological perception of witchcraft was far more distant to ordinary people than it was to the legal apparatus. Last but not least, if we look at the connection between witnesses and verdicts, it does not appear that the witnesses played any decisive role in the witch trials. In cases with many witnesses, the verdict is about as often an acquittal as in cases with no witnesses. This also applies outside the chain processes. In addition, there does not appear to be any connection between the severity of what the witnesses talk about and how often the accused is convicted. These findings may indicate that the court based its decision mainly on other factors in the case than the witnesses and their testimonies.

Forord

Å skrive en masteroppgave gjennom en pandemi og to svangerskap har mildt sagt vært en krevende oppgave. Nå når jeg endelig er i mål er det flere som fortjener en takk for det.

Takk til veilederen min, Gunnar Knutsen, for ideen til oppgaven og for å alltid tilby meg hjelp, selv om jeg ikke alltid har vært like flink til å ta imot den.

Takk til familien min, for utallige middager, lunsjer og gode samtaler de siste tre årene.

Takk til Markus og Hedvig for den endelige motivasjonen til å fullføre.

Den største takken må rettes til min mann, Ruben. Han har de siste tre årene blitt en ufrivillig «ekspert» på trolldomsprosessene i Finnmark, da han alltid har lyttet til mine mange tanker om oppgaven. Han har vært en konstant støtte gjennom denne tiden og alltid fått meg til å smile. Uten han hadde jeg ikke kommet i mål med denne masteroppgaven.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag (norsk)	3
Summary (english)	4
Forord	5
Innholdsfortegnelse	6
Liste over tabeller og figurer	8
Kapittel 1: Innledning	9
Problemstilling	11
Geografisk avgrensning.....	12
Begrepsforklaring	14
Oppgavens struktur.....	16
Kapittel 2: Bakgrunn	18
Norge og Finnmark på 1600-tallet	18
Rettsapparat og rettsprinsipper på 1600-tallet.....	20
Christian IV Norske lov om vitner og bevisførsel	22
Trolldomsrettsaker og vitnehabilitet	24
Kjedeprosesser.....	26
Troen på magi og trolldom i Finnmark	26
Trolldomsprosessene: en kvinnejakt?	28
Kapittel 3: Metode	31
Kodeskjema	31
Datsett	43
Enkeltsaker	44
Kapittel 4: Analyse	49

Hvem var vitnene?.....	49
Hvilke saker hadde vitner?	51
Hva vitnet vitnene om?.....	55
Hvilken betydning hadde vitnene for domsutfall?	68
Kapittel 5: Diskusjon.....	76
Fordeler ved oppgaven	76
Begrensninger ved oppgaven	77
Sammenligning med andre geografiske områder	78
Kapittel 6: Konklusjon.....	80
Bibliografi.....	82

Liste over tabeller og figurer

Tabeller

Tabell 1. Oversikt over kodeskjemaet.	32
Tabell 2. Saker og vitneforklaringer, etter sted og tid.	45
Tabell 3. Oversikt over alle saker som inngår i datasettet.	48

Figurer

Figur 1. Eksempel på rettsprotokoll fra trolldomsprosessene i Finnmark.	14
Figur 2. Oversikt over datasettet.	44
Figur 3. Kjønn på tiltalte og vitner.	50
Figur 4. Etnisitet på tiltalte og vitner.	51
Figur 5. Saker med og uten vitner, etter kjedeprosess-status.	52
Figur 6. Antall saker og vitneutsagn, etter sted.	52
Figur 7. Saker med og uten vitner, etter sted.	54
Figur 8. Saker med og uten vitner, etter sted og kjedeprosess-status.	54
Figur 9. Hyppigheten av forskjellige typer anklager.	56
Figur 10. Hyppigheten av forskjellige typer magi nevnt i anklagene.	58
Figur 11. Hyppigheten av at forskjeller aktører nevner djevelen.	59
Figur 12. Hyppigheten av forskjellige typer anklager, etter sted.	62
Figur 13. Hyppigheten av forskjellige typer magi nevnt i anklagene, etter sted.	64
Figur 14. Hyppigheten av at forskjeller aktører nevner djevelen, etter sted.	64
Figur 15. Hyppigheten av forskjellige typer anklager, etter kjønn.	66
Figur 16. Hyppigheten av forskjellige typer magi nevnt i anklagene, etter kjønn.	67
Figur 17. Hyppigheten av at forskjeller aktører nevner djevelen, etter kjønn.	67
Figur 18. Domsutfall i sakene.	69
Figur 19. Domsutfall, etter antall vitner i saken.	69
Figur 20. Domsutfall, etter antall vitner i saken, uten kjedeprosessrettssaker.	70
Figur 21. Domsutfall, etter anklagetype nevnt i saken.	74

Kapittel 1: Innledning

Troen på trolldom var ikke et nytt fenomen gjennom de brutale trolldomsprosessene som fant sted over hele Europa på 1600-tallet. I løpet av 1400-tallet ble imidlertid trolldom i større grad kriminalisert og det ble startet en massiv rettslig forfølgelse i hundreårene som fulgte. Kjernetiden til trolldomsprosessene blir regnet fra ca. 1570-1680, men i enkelte land kunne prosesser forekomme helt fram til midten av 1700-tallet.² Trolldomsprosessene var en form for kriminalitetsbekjempelse og trollfolk ble sett på som farlige kriminelle som måtte straffes. Det som er viktig å forstå med samfunnet på denne tiden er hvor reelt og hvor stor del av virkelighetsoppfatningen deres magi og trolldom var. Trolldom kunne forklare fenomener i naturen som det ikke fantes noe annet svar på. Hvorfor dyr plutselig omkom, hvorfor naboen fikk akutte ryggmerter eller hvorfor det blåste opp en storm som forårsaket en drukning; dette var hendelser som ikke nødvendigvis hadde noen naturlig forklaring og her kunne trolldom være svaret. At trolldomsprosessene kunne bli et så utbredt fenomen reflekterer den genuine trolldomsfrykten som må ha rådet i Europa på denne tiden.

Mye av det teologiske og juridiske grunnlaget for trolldomsforfølgelsen var boken *Malleus Maleficum*.³ Imidlertid har nok Heksehammeren noe ufortjent fått hovedansvaret for trolldomsprosessene i Europa. Selv om den var tilgjengelig for danske og norske prester og embetsutøvere, kjenner man ikke til at Heksehammeren har blitt sitert i noen norske trolldomsprosesser.⁴ Et av verkets viktigste formål var å understreke kvinner som hovedmistenkte for trolldom. Kvinner var svakere enn menn, både fysisk og psykisk, og hadde en kraftig kjønnslyst som gjorde dem til et lett bytte for djevelen.⁵ Dersom vi ser på trolldomsprosessene i sin helhet i Europa er det tydelig at det er kvinner som blir hardest rammet i prosessene, med over 75% av de tiltalte. Om noe kan synspunktene som er skissert i Heksehammeren gi oss et innblikk i kvinnesynet på 1600-tallet og kanskje kan den høye andelen tiltalte kvinner skyldes en kvinneforakt i samfunnet. Mange forskere har derfor stilt spørsmål om trolldomsprosessene ikke var en kvinnejakt så vel som en trolldomsjakt. Andre mener at slike konklusjoner er vanskelig å trekke ettersom det i enkelte land var en høyere andel

² Hagen, «Trolldomsprosessene», Store Norske Leksikon, 2022.

³ Hagen, «Malleus Maleficarum», Store Norske Leksikon, 2018.

⁴ Hagen, «Trolldomsprosessene», Store Norske Leksikon, 2022.

⁵ Hagen, «Malleus Maleficarum», Store Norske Leksikon, 2018.

menn som var anklaget i prosessene.⁶ Kjønnsperspektivet er likevel en viktig og særs relevant faktor når man skal undersøke trolldomsprosessene. I Finnmark var kvinneandelen over 80% og kjønn blir derfor et viktig aspekt når man skal undersøke prosessene her.

Norge var et av landene som ble rammet hardt av trolldomsprosessene, og særlig i den nordligste delen av landet. I Finnmark i tiden mellom 1600-1692 ble 135 mennesker anklaget og ført for retten for brudd på trolldomsloven og av disse ble 91 henrettet. Dette var en relativt stor andel av befolkningen som på denne tiden var på omlag 3200 mennesker.⁷ Innad i Finnmark var det store geografiske forskjeller og Øst-Finnmark ble hardere rammet av prosessene enn Vest-Finnmark. Både i antall prosesser, men også i hyppigheten av dødsdom og bruken av tortur. Fortellinger om djevelen går oftere igjen i Øst-Finnmark og dette kan være noe av årsaken til det høye antallet prosesser. Tilståelser om djevelpakt var ofte forbundet med strengere straff og kjedeprosesser.

Ideen om djevelpakt stammet fra de demonologiske ideene som hadde sitt utspring fra Heksehammeren. I stedet for den tradisjonelle ideen om magi som en tillært kraft som kunne hjelpe enkelt individer å kontrollere naturkreftene, var det nå en forståelse om at magi ikke var noe mennesker selv kunne tillære seg, men en kraft du kunne få ved hjelp av djevelen. Dette var imidlertid det lovverket definerte som trolldom fra 1617, selv om det er uvisst i hvilken grad befolkningen tok til seg denne nye trolldomstroen. Fortellinger fra vitnene i trolldomsrettsakene kan gi oss et bilde av at allmuen ikke tilegnet seg den nye trolldomstroen slik som myndighetene gjorde. Dette kunne skape problemer i rettsakene, da vitnene ikke nødvendigvis forteller om djevelpakt, men domstolen trenger denne type vitnefortellinger for å kunne avsi dom. På denne måten kunne bruken av tortur bli hyppig brukt for å få tilståelser om djevelpakt, og dette ser vi også ofte blir brukt i Finnmark. Kjedeprosesser forekommer også ofte i Finnmark, og dette er også noe som har sitt utspring i djevelpakt og tortur.⁸ Et aspekt ved demonologien var at trolldom ofte ble utført i samlinger med djevelen i sentrum, såkalte heksesabbater. Det kunne derfor være aktuelt for domstolen å ville ha svar på hvem andre som deltok på slike samlinger, og under psykisk og noen ganger fysisk press anga mange tiltalte andre personer for trolldom, dette utløste en kjede av trolldomsrettsaker.

⁶ Knutsen, 1998, s 199.

⁷ Hagen, 2015, s 12.

⁸ Willumsen, 2018, s 278

I Finnmarks-materialet er ingen tilståelser eller fortellinger i retten like. Selv om mange elementer går igjen, både hos de tiltalte og hos vitnene, er hver stemme unik og med en unik historie. Helen Willumsen mener noe av det viktigste å få fram ved trolldomsprosessene er fokuset på hvert enkelt individ og deres unike historie. Dette var mennesker som alle hadde egne tanker, egne liv og en egen stemme, og som i løpet av 1600-tallet ble rettslig forfulgt og mange av dem endte opp med å bli brent på bålet for trolldom. Dette er et viktig aspekt å belyse når man undersøker prosessene.

Problemstilling

Mye historisk forskning, både i og utenfor Norge, har undersøkt trolldomsprosessene, da spesielt med fokus på årsakene til at de oppstod, samt de tiltalte og domstolens rolle. Et aspekt som imidlertid har fått lite oppmerksomhet, i hvert fall i den norske konteksten, er vitnene. I denne oppgaven har vil jeg undersøke vitners rolle i trolldomsprosessene som fant sted i Finnmark på 1600-tallet. Den overordnede problemstillingen for masteroppgaven er følgende:

Hvilken rolle spilte vitnene i trolldomsrettsakene i Finnmark?

Gjennom denne relativt åpne problemstillingen ønsker jeg å belyse flere aspekter om vitnene i trolldomsrettssakene i Finnmark. Jeg vil i analysedelen hovedsakelig forsøke å besvare problemstillingen ved å dele den inn i to underspørsmål: (1) Hva vitnet vitnene om? og (2) hvilken betydning hadde vitnene for domsutfall? Det første spørsmålet vil gi informasjon om hvilke typer anklager vitnene kommer med under rettsakene. Hvilke typer magi forteller de om? Vitner de om dødsulykker eller kanskje om trusler de har fått av tiltalt? Er det forskjeller på vitneforklaringer i Øst og Vest-Finnmark, eller mellom mannlige og kvinnelige vitner? Dette vil være med å gi innsikt i hvem vitnene var, hva vitnene i Finnmark trodde på og hva de ønsket å formidle til retten. I spørsmålet om hvilken betydning vitnene hadde for trolldomsprosessene vil jeg fokusere på hvilken betydning vitnene hadde for domsutfall i saken. Her vil jeg se på ulike aspekter av vitneforklaringene og se på hvilke konsekvenser det kan ha fått for domsutfall. Var det for eksempel større sannsynlighet for straff dersom det var mange vitner i rettsak? Var det oftere dødsdom dersom anklagene handler om dødsulykker? Dette kan gi innsikt i hvor

viktig eller eventuelt uviktig retten anså vitnene å være. Det kan også belyse aspekter av rettsapparatet på 1600-tallet og hvorvidt retten overholder datidens lover om bruk av vitner.

Problemstillingen er nokså åpen og etterlater muligheter for å dekke mange forskjellige elementer innenfor dette tema og gir muligheten til å fokusere på de funnene som kommer fram gjennom arbeidet med kildene. Samtidig er den konkret nok til at oppgaven får et tydelig fokus, nemlig vitnene. I gjennomgangen av tidligere forskning som er gjort på trolldomsprosessene var det tydelig at dette er et aspekt av prosessene det er blitt fokusert lite på. Jeg har i min oppgave samlet inn data om vitner, men også de som var anklaget for trolldom og det er derfor viktig at fokuset i denne oppgaven forblir på vitnene og ikke på de som var tiltalt, da dette er noe som allerede er forsket mye på. Denne masteroppgaven har hentet inspirasjon fra metoden som er brukt i Liv Helen Willumsen sin bok fra 2018 *Dømt til ild og bål* og i denne har hun allerede gjort et omfattende arbeid på de tiltalte. Jeg vil derfor utelukkende bruke informasjonen jeg samler inn om de tiltalte for å kunne gi bedre innsikt og danne et bedre bilde av hvilken rolle vitnene hadde i trolldomsprosessene i Finnmark.

Forskningen på vitner i trolldomsprosessene er mangelfull og særlig trolldomsforskningen i Norge. Jeg tror det kan avdekke interessante og viktige trekk ved trolldomsprosessene i Finnmark å se nærmere på de som vitnet i trolldomsrettsakene der. Hva forteller de, hvem er de og hvilken betydning fikk de for trolldomsprosessene i Finnmark?

Geografisk avgrensning

Jeg har valgt å avgrense min masteroppgave til å utelukkende ta for seg trolldomsprosessene i Finnmark. En av årsakene til dette er fordi de kildene vi har på prosessene i Finnmark er veldig godt bevart i sin originale form og ligger tilgjengelig i Statsarkivet i Tromsø. Dette er rettsreferater fra de lokale ting som er ført inn i rettsprotokoller eller tingbøker. Ikke bare er kildene godt bevart, men de er også svært verdifull på grunn av sin detaljrikhet på prosessene. Hver rettsak er skrevet ned fra begynnelse til slutt og de viser utfyllende detaljer om hva som skjedde med den tiltalte, fra personen ble arrestert til avsagt dom, vitner, datoer og bosted, navn på rettens embetsmenn og navn på medlemmer av juryen.⁹ Dette gjør at disse kildene har stort

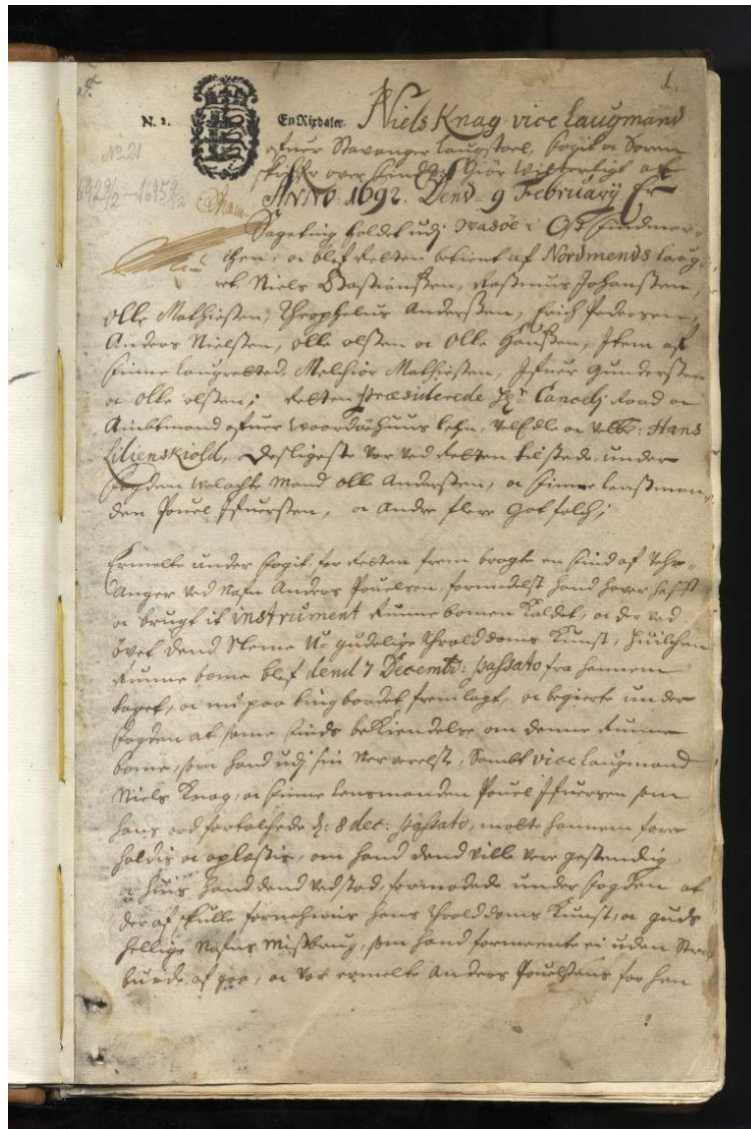
⁹ Willumsen, 2017, s 13 og 14

potensiale for videre tolkning av trolldomsprosessene og gjør det mulig å samle inn tilstrekkelig informasjon om f. eks vitnene fra referatene, for å så gjøre en detaljert analyse av denne delen av prosessene.

Liv Helen Willumsen kom i 2017 ut med en modernisert språklig utgave av kildene til trolldomsprosessene i Finnmark. Her har hun kronologisk samlet alle de tilgjengelige rettsreferatene fra statsarkivet i Tromsø, fra 1620-1692 og oversatt dem fra 1600-tallets dansk til moderne norsk. På saker der informasjonen har vært mangelfull har hun supplert med informasjon som kunne bli funnet i andre kilder som rettsreferatene fra lagtinget og i lensregnskapene som viser statens økonomiske utgifter i forbindelse med f. eks henrettelser, fengselsopphold og fangetransport av trolldomsdømte. Lensregnskaper oppgir imidlertid lite informasjon om det faktiske innholdet i rettsakene, men de ble regelmessig ført gjennom 1600-tallet og er derfor en god kilde for å utfylle tingbøkene.¹⁰ Kildeskriften til Willumsen inneholder saker om de 99 av de totalt 135 personene som ble anklaget for trolldom i perioden 1600-1692. Dette er fordi det ikke er tingbøker bevart fra tiden før 1620 og enkelte steder i løpet av hundreåret har også noen tingbokinnføringer gått tapt. Vi vet om disse resterende sakene med hjelp fra lensregnskaper.¹¹ Jeg har valgt å kun inkludere de 99 sakene som er å finne i kildeskriften til Willumsen. Dette er fordi jeg i min datainnsamling i hovedsak er interessert i vitnene, hvem de er og hva de forteller, og andre eksisterende kilder til de resterende 33 sakene er mangelfulle når det kommer til slike saksdetaljer. De gir i hovedsak informasjon om årstall, navn på tiltalt og dom, men uten informasjonen om rettsaken hadde vitner eller ikke, vil ikke disse sakene være av noen nytte for denne oppgaven. Jeg har også valgt å avgrense datainnsamlingen til utelukkende disse kildene ettersom data fra 99 saker gir rikelig og utfyllende informasjon om vitnene til å kunne besvare oppgavens problemstilling. I Willumsen sin kildeskrift er det også inkludert noen saker der den tiltalte ikke er anklaget for trolldom, men er stevnet for retten for en injuriesak, det vil si at de f. eks har anklaget noen for trolldom som ønsker oppreisning og fritak for all trolldomsmistanke. I en sak fra 1692 er det også inkludert en sak mot en mann som ikke er anklaget for trolldom selv, men anklaget for å ha drept en same som var anklaget for trolldom. Jeg har valgt å inkludere disse sakene i datasettet mitt, selv om de ikke er trolldomsrettsaker, men fordi de er i tilknytning til trolldomsrettsaker.

¹⁰ Willumsen, 1994, s 13

¹¹ Willumsen, 2017, s 24

Figur 1. Eksempel på rettsprotokoll fra troldomsprosessene i Finnmark.

Den konkrete saken gjelder den tiltalte Anders Poulsen, 9. februar, 1692. Kilde: Arkivverket.no, *De ti vanskeligste troldomsprosessene i nord*, 15.8.2019.

Begrepsforklaring

I den norske forskningen på troldomsprosessene har det siden tidlig 1980-tallet vært en diskusjon om hvordan man bør definere en troldomsprosess. Næss foreslo i sin doktorgradsavhandling følgende definisjon:

Trolldomsprosesser er en rettsak der mennesker står foran en dommer eller en domstol anklaget for brudd på trolldomslovgivingen.

Næss bemerker videre om definisjonen:

Som regel ville personer som var mistenkt for trolldom, bli anklaget av en annen privat part eller av en øvrighetsperson. For at definisjonen skal kunne omfatte alle prosesser der det forelå både anklage og mistanke om trolldom, tas også med prosesser der det menneske som hadde fått trolldomsrykte på seg, selv tok initiativ til prosess for å forsøke å revaske seg for mistanken (injuriesøksmål). Mennesker kunne dessuten bli anklaget for å ha benyttet seg av trollfolks råd eller for å ha samarbeidet med dem.¹²

Sølvi Sogner har stilt spørsmålsteget ved Næss sin definisjon i sitt opposisjonsinnlegg til han. Hun mener definisjonen er for vid og omfattende og at når avhandlingen tar sikte på å undersøke trolldomsprosessene er det viktig at definisjonen er skarp slik at disse blir skilt ordentlig ut. Det Sogner spesifikt sikter til når hun mener definisjonen er for vid er Næss sitt valg om å inkludere injuriesøksmål. Tilfeller der mennesker har fått på seg et trolldomsrykte og deretter oppretter sak for å få revasket seg selv mener hun regnes som ærekrenkelsessaker og kan ikke regnes som trolldomsprosesser fordi den stevnedede ikke var anklaget for trolldom. De fleste norske trolldomsforskere forholder seg i dag til denne definisjonsendringen og trekker fra injuriesakene.¹³ Jeg har imidlertid forholdt meg til alle rettsakene som er inkludert i Willumsen sin kildekrift fra 2017 og her er det inkludert enkelte injuriesaker og andre saker der den tiltalte ikke er tiltalt for trolldom.

Et annet spørsmål er hva som defineres som trolldom. Grunnen til at vi i Norge bruker ordet *trolldom*, *trollkvinne*, *trollmann* og *trollfolk* er fordi det er disse begrepene som er brukt i de norske kildene, mens ordet heks ikke ble tatt i bruk før mot slutten av 1600-tallet.¹⁴ Trolldomsbegrepet er ikke enstydig og det finnes ulike måter å definere trolldom på. Den vanligste måten å definere trolldom på i forskningen er å dele det inn i tre hovedkategorier: Maleficum eller forgjørelse, signeri og diabolisme. Forgjørelse og signeri er magityper som man i nytid så på som den nedarvete folkloren. Dette var magi som mennesker enten var født

¹² Næss 1982: 7

¹³ Sogner 1981: 155-157

¹⁴ Botheim 1999: 19

med eller kunne lære seg. Ved denne magitypen trodde man at mennesker kunne kontrollere naturkreftene på egenhånd og magien var noe iboende i enkelt individer. Forgjørelse var den svarte magien som kan brukes til å skade alt fra dyr, gjenstander og personer. Signeri var hvit magi og kan brukes til å helbrede, men også som f. eks kjærlighetsmagi.¹⁵

I nyere tid oppstod det en endring i hva man oppfattet som den riktige definisjonen på trolldom. De lærde mente nå at den riktige trolldomsoppfatningen var diabolisme. Diabolisme var ideen om at mennesker selv ikke hadde muligheten til å utføre trolldom, men kunne tilegne seg evnen til å bruke trolldom ved hjelp av en djevlepakt. Hvis man inngikk en slik djevlepakt, vendte man seg vekk fra Gud og frasa seg den kristne dåpen.¹⁶

Oppgavens struktur

Denne masteroppgaven er videre strukturert på følgende måte. Kapittel 2 har som mål å gi en grundig gjennomgang av all informasjon jeg ser på som relevant for trolldomsprosessene i Finnmark og da særlig knyttet til denne oppgavens problemstilling og analysedel. Kapittel 3 vil presentere det metodiske grunnlaget for oppgaven og gi en grundig gjennomgang av datainnsamlingen. Her vil alle valgene som ble gjort i utformingen av kodeskjema bli forklart i detalj og en gjennomgang av det faktiske innholdet i datasettet. Kapittel 4 vil være analysedelen der jeg vil presentere funnene fra datasettet mitt hovedsakelig gjennom figurer og eksempler fra enkeltsaker. Kapittel 5 er en diskusjonsdel der jeg vil se på både ulemper og fordeler med oppgaven. Jeg vil også forsøke å sammenligne funnene i denne oppgaven med andre regioner i Norge og om de hadde sett like ut.

Jeg har strukturert denne oppgaven etter inspirasjon fra boken til Liv Helen Willumsen *Dømt til Ild og bål* fra 2018. I denne boken tar Willumsen for seg trolldomsprosessene i Skottland, Orknøyene og Shetland og Finnmark, både gjennom en sammenligning mellom disse stedene, men også i dybden på stedene hver for seg. For alle tre stedene har hun en todelt inndeling av funnene sine, en statistisk metodedel som hun kaller *tallenes tale* og en narratologisk analysedel der hun går i dybden på tre enkeltsaker. I tallenes tale bruker hun statistiske metoder for å samle dataene og plassere dem i ulike variabler og kategorier. Dette gir en mulighet for å se mønstre i prosessene og danner et bilde av hvilke deler av prosessene som er tilfeldig og hvilke som

¹⁵ Hagen, 2015, s 14 og 15

¹⁶ Hagen, 2015, s 16 og 17

ikke er det.¹⁷ Hvor mange mennesker ble anklaget for trolldom, hvordan er kjønnsfordelingen på de anklagede og hvilken etnisitet hadde de? Dette er noen av de enklere spørsmålene datasettet hennes kan besvare og det gir et godt overblikk over innholdet i dataene. Dataene kan imidlertid også gå mer i dybden på prosessene og vise oss årsak-virkning tendenser i kildemateriale. Et eksempel på dette kan være om bruken av tortur under rettsaken har en korrelasjon til om saken ender i henrettelse. Dersom vi over mange saker og over lengre tid ser at saker der tortur blir brukt, som leder til tilståelser som igjen leder til henrettelse, kan vi kanskje tolke dette funnet som at bruken av tortur under rettsaken gir større sannsynlighet for dødsdom. Slik kan statistiske analyser over trolldomsprosessene i Finnmark hjelpe oss å finne mønstre og tendenser i prosessene som ikke er tilfeldige.

I del to studerer Willumsen tre enkeltsaker fra Skottland, en enkeltsak fra Orknøyene og Shetland og tre enkeltsaker fra Finnmark for å kunne se nærmere på de mønstrene som kommer til syne i *tallenes tale*, men også for å vise de enkeltindividene som utgjorde trolldomsprosessene. Willumsen sitt formål med å gå i dybden på enkeltsaker er å se på rettsakens aktører og hvordan disse samspiller med hverandre. Jeg vil også bruke enkeltsaker for å belyse sider av rettsaken som kanskje ikke kommer like tydelig fram gjennom å utelukkende se på funnene i datasettet. Jeg vil også bruke enkeltsaker jeg mener representerer funnene i datasettet og gi en illustrasjon av hvordan det utspilte seg i en faktisk rettsak. Jeg tar som sagt inspirasjon fra Willumsen i struktureringen av denne oppgaven, men både i arbeidet med statistikken, datasettet og enkeltsakene vil det være forskjeller i gjennomføring. Willumsen har i *tallenes tale* valgt å formidle funnene gjennom forklarende tekst og hun har forsøkt å minimere antall tabeller. Jeg har valgt å i hovedsak bruke tabeller for å vise mine funn og supplere med tekst for å forklare hver enkelt tabell. Jeg vil også istedenfor å separere *tallenes tale* og enkeltsaker, bruke enkeltsakene i kombinasjon med tabeller for å kunne vise eksempler på funnene i dataene i kildene.

¹⁷ Willumsen, 2018, s 39-42

Kapittel 2: Bakgrunn

Norge og Finnmark på 1600-tallet

I perioden 1500-1650 økte befolkningen i Norge fra 100 000 til 440 000 innbyggere. Til tross for denne store befolkningsveksten i resten av landet, var det imidlertid ikke flere en 3000-3200 mennesker som var bosatt i Finnmark på midten av 1600-tallet. Av disse var omtrent en fjerdedel samer og samene var på dette tidspunktet ikke integrert i den norske befolkningen, noe som også ville prege trolldomsprosessene i Finnmark. Den samiske befolkningen var delt i to grupper, minoritetsgruppen var innlandssamene som drev med reinsdyrhold og majoritetsgruppen som var kystsamene som levde av fiske. Kystsamene bodde også permanent innerst i fjordene i Finnmark, mens innlandssamene var nomader og migrerte til andre deler av landet om sommeren. Slutten av 1500-tallet var en oppgangstid for handelen i Finnmark da flere europeiske land var interessert i handel med Norges nordligste len, men også interessert i hvalfangst og oppdagelse av land oppe i nord. Europeiske nasjoner var nå interessert i å finne en sjøvei til Kina og India langs Finnmark og Russland. Interessen for Finnmark ble svekket i løpet av 1600-tallet på grunn av mangel på fisk og alvorlige skipsforlis som førte til store økonomiske tap for de handelsmennene som hadde bosatt seg på Vardø. Som et resultat av dette var det en vanskelig tid for vanlige folk som fikk økonomiske vansker og hadde problemer med å betale de påkrevde skattene. Det var et hardt økonomisk press på befolkningen i Finnmark på 1600-tallet.¹⁸ Samene i Finnmark hadde utviklet sine egne handelsnettverk, innlandssamene solgte og betalte for det meste i pels og kystsamene importerte varer fra utlandet, som sølv og ullstoff. Disse var begge lukrative handelsvarer som tjente samene godt og som følge av dette var samene i Finnmark svært hardt skattlagt og betalte på et tidspunkt skatt til både Norge, Danmark og Sverige. Kalmarkrigen i 1611-1613 resulterte til slutt i at kystsamene skulle være dansk-norske borgere og det ble utbygd nye kirker og etablert mer kontroll over de samiske områdene.¹⁹

Fra 1397 hadde Norge vært i en forent union sammen med Sverige og Danmark. Alle landene hadde en felles konge, men utenom dette var alle de rettslige og politiske instansene adskilt fra hverandre. Dette skulle imidlertid endre seg etter en borgerkrig mellom den danske

¹⁹ Willumsen, 2018, s 241-246

kronearvingen Christian og de danske hanseatene som var viktige adelsmenn i Danmark. I krigsoppgjøret ble nå all politisk makt samlet hos den danske kongen og Norge ble fratatt all representasjon og var ikke lengre en selvstendig stat, men en provins i det danske kongedømme. Fra nå av var lensherrene i hovedsak danske adelsmenn som hadde blitt utpekt av kongen og de lokale fogdene var fra Danmark. Dette gjaldt også i Finnmark og nesten alle personer med autoritet i samfunnet var utsendt fra Danmark. I Finnmark var øverste autoritet lensherren over Vardøhus og han var kongens utsendte mann i Nord. Han skulle holde kontroll på grensene i nord, samle inn skatter fra befolkningen og toll fra skip som seilte om Finnmark.²⁰

Et spesielt trekk ved trolldomsprosessene i Finnmark var at det var store geografiske forskjeller på Vest og Øst-Finnmark. Vest-Finnmark var et av de få stedene i Norge der det var flest menn som ble rammet i prosessene og mange av disse var samiske. I Øst-Finnmark var det i hovedsak norske kystkvinner som ble rammet. Det var også langt flere prosesser i Øst-Finnmark og trolldomsfortellingene fra de tiltalte kunne ha store innholdsforskjeller fra disse to stedene. Disse forskjellene ligger i hovedsak i fortellingene om djevelen, som i Øst-Finnmark var et ganske vanlig innslag i rettsakene, mens i Vest-Finnmark var det nesten ikke-eksisterende.²¹ Begge stedene kan det se ut som om det er myndighetene som skiller seg fra hverandre i hva de er opptatt av, ettersom allmuen er ganske konsekvent i deres vitneprov. Myndighetene i Vest-Finnmark hadde et større fokus på skadevond magi, eller forgjørelse, og trodde ikke det var nødvendig med inngåelse av djevelpakt for å kunne utføre trolldom. I Øst-Finnmark var derimot det demonologiske elementet veldig til stedet og myndighetene verdsatte tilståelser om djevelpakt høyere enn alle andre bevis.²²

Det er vanskelig å si hva som skyldes disse geografiske forskjellene på Øst og Vest-Finnmark. Årsaken til trolldomsprosessene hevdes ofte å ha noe å gjøre med nedgangstider, knappe ressursers, fattigdom, frykt og spenninger i lokalsamfunnet førte til at befolkningen leitet etter sydebukker, overtro og trolldom ble da en mulig forklaring. Dette er imidlertid en forklaringsmodell som er kritisert av enkelte, ettersom dette er kjennetegn vi finner igjen i andre århundrer i Europa uten at dette ledet til trolldomsprosesser og det forklarer heller ikke de enorme innholdsforskjellene som eksisterer innad i prosessene. Ikke bare over hele Europa,

²⁰ Willumsen, 2018, s 249 og 250

²¹ Hagen, 2015, s 84.

²² Hagen, 2015, s 85

men også innad i et enkelt fylke som Finnmark.²³ I løpet av 1660-årene opplevde Finnmark en krisetid og det kan tenkes at dette kunne være en bakenforliggende årsak for de alvorlige trolldomsprosessene som fant sted i Øst-Finnmark i 1662-63. Imidlertid var det Vest-Finnmark som ble hardest rammet av denne kriseperioden og det var ikke en eneste trolldomsprosess i vest i løpet av 1660-årene. Derfor kan vi ikke slå fast at økonomiske krisetider er ensbetydende med hyppigere trolldomsforfølgelse.²⁴

Hvorfor rammes samer hardere i Vest-Finnmark enn i Øst-Finnmark? Territorielle og økonomiske konflikter kan være medvirkende, særlig i starten av prosessene, da samers ekspansjon innover i fjordene førte til at de kom i konflikt med myndighetene og handelsmenn og det ble viktig for myndighetene å få samer innunder dansk-norsk lov. I de tidlige prosessene mot samer er et kjennetegn strid om vann og dette vises også gjennom hvilken trolldom de er anklaget for. Mange av vitneutsagnene handler om hvordan den tiltalte har manet fram farlig vær eller forårsaket drukningsulykker.²⁵

Rettsapparat og rettsprinsipper på 1600-tallet

På starten av 1600-tallet var det norske lovverket tredelt: første instans var bygdeting og byting, dette var der de fleste kriminalsaker fikk dom. Her var det ansatt en jury bestående av valgte menn fra stedet, fogden som representerte myndighetene og en sorenskriver som skulle ta referater fra retten. I starten var fogden kun ansatt for å ta rettsreferater, men etter en rettsreform i 1634 fikk han utvidet myndighet og skulle nå dømme i retten på lik linje som jurymedlemmene. Det var for det meste dansker som var ansatt i rettsapparatet og selv om de skulle dømme etter norsk lov var de sterkt påvirket av den danske lov.²⁶ Etter den lokale rett andreinstans, lagtinget, som skulle fungere som første ankeinstans for bygde og bytinget. Til slutt herredagen og kongens retterting som var kongens domstol. På grunn av at Finnmark ligger så langt nord for norske myndigheter var det sjeldent det ble holdt lagting. Skillene mellom førsteinstans rett og lagmannsrett ble ikke opprettholdt like nøye i praksis som de skulle. Lagmannen som var utsendt for Finnmark reiste hvert tredje år til alle de tingrettene som lå

²³ Knutsen, 1998, s 68

²⁴ Hagen, 2015, s 173

²⁵ Hagen, 2015, s 90

²⁶ Willumsen, 2018, s 249 og 250

langs kysten og holdt lagting. Dette førte til store forsinkelser i de sakene som var sendt fra lokal rett og til lagmannsretten, og ofte kunne den lokale retten i Finnmark ta egne avgjørelser og ignorere den lovlige rettspraksisen.²⁷ I Finnmark var det den lokale rett som avsa dom i de fleste av trolldomsrettsakene. Vi kan se eksempler fra kildene på saker der den lokale rettsinstansen dømmer mennesker til ild og bål for trolldom, men der noen av sakene allikevel blir videresendt til lagmannsretten og her blir de samme personene frifunnet der. Det er ikke enkelt å svare på hvorfor dette kunne forekomme, men det kan som sagt ha noe å gjøre med de lokale ting sin ivrighet etter dom og deres ignorering av lovlige rettspraksiser, mens lagmannsretten førte en strengere opprettholdelse av lovteksten og høyere krav til bevisførsel.

På 1200-tallet var trolldom ansett som en alvorlig forbrytelse og noe som skulle straffes med fredløshet og ombudsmannen hadde i oppgave å forfølge de som var blitt fredløse for å føre dem til tinget å få dem henrettet. Henging var den mest brukte formen for dødsstraff på denne tiden, men for trolldomsforbrytelser skulle man brennes. På 1530-tallet ble det vedtatt at tortur ikke var lovlig i trolldomsrettsaker før etter en dom var avsagt. Det ble også vedtatt at utlegelser om trolldom som ble gjort av trollfolk ikke kunne bli brukt som noe bevis i en trolldomsrettsak.²⁸ Disse to lovene ser vi at til stadighet ble brutt i trolldomsprosessene i Finnmark, der var det mange kjedeprosesser og mye bruk av tortur før avsagt dom. Et eksempel på dette fra kildene er en sak fra 1663 der en kvinne ved navn Ingeborg blir ført for retten fordi hun er utlagt av andre kvinner som mener hun kan trolldomskunst. Ingeborg blir beordret av retten til å fortelle sannheten, men hun nekter først skyld og sier «hun ville ikke på noen måte bekjenne noe». Det blir bestemt at hun skal prøves på sjøen og når hun flyter som er et tegn på at vannet, som var ansett som hellig, ikke vil ha henne blir hun «pinlig forhørt» eller torturert. Som følge av torturen bekjenner hun ikke skyld, men innrømmer at hun av en tidligere dømt kvinne fikk en fisk som gjorde henne vondt og som hun mistenkte kunne inneholde noe trolldom, men dette var hun ikke sikker på.²⁹ Etter dette står det ikke noe mer i rettsreferatene om Ingeborg, men vi vet fra brev som myndighetene skrev i senere tid at hun like etter rettsaken ble torturert til døde og brent sammen med andre dømte trollkvinner. Rettsaken mot Ingeborg er ikke den eneste der vi ser at tortur blir brukt før avsagt dom og for å presse fram en tilståelse i prosessene i Finnmark.

²⁷ Willumsen, 2018, s 250

²⁸ Willumsen, 2018, s 251

²⁹ Willumsen, 2017, s 127 og 128

I 1604 ble Christian IV Norske lov publisert, som i praksis var en oversatt versjon av landsloven fra 1274, og i denne var trolldom plassert som en alvorlig forbrytelse som skulle dømmes av kongens embetsmenn. I 1609 kommer det også en lov som omhandler hvordan man skulle forholde seg til samer i den nye trolldomslovgivingen. I den stod det at finske og lappiske trolldomsutøvere skulle dømmes til døden uten nåde og dersom man hadde mistanke om trolldomsutøvelse skulle forvises fra lenet.³⁰ Dette ekstra fokuset på samer kan komme av at Christian IV var på en reise til Nord-Norge noen år tidligere og fikk høre om samene og deres naturlige evner til å bruke trolldom. Til tross for dette er ikke antall samer som blir anklaget under trolldomsprosessene i Finnmark veldig høyt. De er i hovedsak anklaget i den aller tidligste og den siste fasen. Årsaken til dette kan være at det er mindre samer i årene med store kjedeprosesser da disse ofte hadde innslag av demonologiske ideer. Demonologi var sjeldent noe som ble forbundet med samer da troen på deres magi var gammel og mer tradisjonell. Troen på samenes magi lå der gjennom hele 1600-tallet, mens diabolisme var et tidsbegrenset fenomen som i hovedsak rammet etniske norske kvinner i prosessene i Finnmark.³¹

I 1617 kom det en forordning fra kongen som tok de demonologiske ideene inn i lovteksten. I den stod de rette trollfolk var de «som med djefvelen-sig bebundit hafver eller med hannom omgaais og disse skulle straffis paa deris hals uden all naade».³² Det stod også om bruken av hvit magi, eller signeri, og dette skulle nå straffes med landsforvisning. Vi ser betydning denne forordningen fikk for trolldomsprosessene i Norge og da særlig i Finnmark. Det å få tilståelser om djevlepakt ble uhyre viktig for retten og uten dette var det vanskelig å dømme folk for trolldom. I mange av sakene fra Finnmark er det opptil flere vitner i hver rettsak som forteller i detalj om trolldomsforbrytelsene som er blitt begått, men det er ofte ikke før etter tortur og den anklagedes egne beretninger om djevlepakt det blir avsagt dødsdom.

Christian IV Norske lov om vitner og bevisførsel

Tingfarebolken er kapittel 4 av Christian IV norske lover og det er her det står *om vidnisbyrd, oc de sager paa langtinget skal dømmis*. I dette kapittelet står det ikke mye om vitner, men det står en opplisting av hvilke type personer som regnes som gode habile vitner og en innledning som kan gi oss noen tolkningsmuligheter av hva retten anså som de viktigste bevisene i en

³⁰ Willumsen, 1994, s 57

³¹ Hagen, 2015, s 16

³² Willumsen, 1994, s 57

rettsak. «Efter egen mands bekiendelse, oc lowlig vidnisbyrd skulle alle sager dømmis» står det i innledningen til kapittel 4.³³ Dette viser at det å tilstå til en forbrytelse, i dette tilfelle til en trolldomsforbrytelse, var det sterkeste beviset man kunne håpe på. Dette ser vi gjentatte ganger i trolldomsrettsaker, der tilståelsen fra den tiltalte ofte var mer en nok for å avsi en dødsdom. Dette kan også forklare den hyppige bruken av tortur før domsavsigelsen som ofte var tilfelle i rettsakene i Finnmark. I prosessene i Finnmark kan vi også ofte se at rettsaken hadde en rekke vitner som fortalte i detalj om den tiltaltes trolldomsforbrytelser, men der retten fremdeles bruker tortur som et middel for å få en tilståelse. Vi kan se fra rettsprotokollene at vitneutsagnene ofte ikke inneholder fortellinger om djevelen, men heller fortellinger om hvordan den tiltalte selv har bukt trolldom for å skade dem selv, andre eller gjenstander. Etter forordningen av 1617 er retten imidlertid opptatt av det demonologiske elementet og ønsker vitneprov eller tilståelser om djevlepakt. Eksempel på dette kan vi se i rettsaken mot Karen Edisdatter fra 1620 der en rekke personer er framme i retten for å vitne mot henne og forteller om ulike skader hun har påført både mennesker og gjenstander. Imidlertid er retten fremdeles usikker på om Karen faktisk er en trollkvinne eller ikke og de velger å «prøve henne på sjøen» og når hun ikke består prøven, det vil si at hun flyter, tilstår hun trolldomsforbrytelsen og innrømmer å ha en relasjon til djevelen. Det er tydelig at det var dette retten ønsket å høre, for etter hennes egen tilståelse blir hun dømt til ild og bål.³⁴

Dersom den tiltalte ikke kom med en tilståelse måtte det andre bevis til for å avgjøre skyldspørsmålet, da kunne retten bruke vitners forklaringer. Tingfarebolken har følgende å si om vitner i rettsaken «en mands vidne er som ingen vidne, oc to mends vidne ere saa gode som ti mends vidne, vndtagen der føris bedre vidne imod».³⁵ Det er ikke presisert i lovteksten hva som regnes som et bedre vitne en to like vitneutsagn, men dette var muligens noe som ble avgjort ved hjelp av skjønn fra sak til sak. Ingen skulle dømmes uten at de selv tilstod eller etter hadde to like vitneutsagn. Ut ifra kildemateriale kan vi ikke se noe klart mønster i hvorvidt disse lovene blir overholdt i trolldomssakene i Finnmark. Det er enkelte saker der retten referer til dem, som i en trolldomsrettsak fra 1679 der en kvinne ved navn Kirsten Knudsdatter er stevnet for retten for trolldom. I denne saken er det opptil flere vitner som anklager Kirsten for å ha forårsaket både sykdommer og død. Kirsten nekter imidlertid all skyld i denne saken, selv etter tortur holder hun fast ved at hun er uskyldig. Retten referer da til tingfarebolkens kapittel

³³ Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604, Tingfarebolck, cap IV, s 11.

³⁴ Willumsen, 2017, s 29-31

³⁵ Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604, Tingfarebolck, cap IV, s 11.

4 og konkluderer med at saken er for vanskelig for dem å dømme og viderefører den til lagmannsretten der Kirsten Knudsdatter blir frifunnet.³⁶ Hvorfor ble lovverket tatt i bruk i akkurat denne rettsaken? Dette er også en sak der samtlige av vitnene støtter hverandres vitneprov, så ville ikke dette havne under lovens regel om to like vitneutsagn? Det er mange tidligere saker som inneholder langt færre vitner og uten to like vitneutsagn, men der den tiltalte allikevel blir dømt til ild og bål. Hvorfor retten handlet som de gjorde i saken mot Kirsten Knudsdatter kan det være vanskelig å svare på, men vi vet at bevisførsel i trolldomsrettsaker ble mye strengere mot slutten av 1600-tallet³⁷ og i de påfølgende sakene de neste ti årene blir straffen for trolldom mildere og ingen flere fikk dødsdom.

Et siste alternativ for den tiltalte dersom de nektet skyld og ingen hadde vitnet mot dem i retten, kunne de da benytte seg av en nektelsesed. I mindre alvorlige saker kunne det være tilstrekkelig at den tiltalte avla eden selv og sverget på sin uskyld, mens i mer alvorlige saker kunne det være nødvendig med en såkalt meded. En meded ville si at den tiltalte kunne bevise sin uskyld ved at et bestemt antall menn eller kvinner sverget uskyld på den tiltaltes vegne. I slike saker var det ikke selve forbrytelsen de sverget at den tiltalte ikke hadde begått, men på den tiltaltes ærlighet generelt og hvordan den tiltalte mest sannsynlig snakket sant basert på deres redelighet ellers i livet. Det er mange tilfeller i kildemateriale der kvinner anklaget for trolldom ønsker å renvaske seg ved å få meded fra tolv mennesker, men enten får de ikke innvilget meded som en mulighet og i andre tilfeller er det ikke noen som ønsker å sverge meded for dem. Mot slutten av 1600-tallet ble denne formen for bevisførsel mer og mer utdatert i rettssystemet og det ble nå strengere krav til materielle beviser og rettens oppgave ble å avdekke sakens faktiske forhold. Bevisbyrden lå nå på anklagerne og ikke på den tiltalte og det var ikke lengre den tiltalte som skulle bevise sin uskyld, men anklagerne som skulle bevise den tiltaltes skyld.³⁸

Trolldomsrettsaker og vitnehabilitet

I Norge var det på 1600-tallet lover som refererte til vitnehabilitet i en rettsak. Dette finner vi i den Koldingske recess fra 1558 i artikkel nummer 18. I den står det at «...ey heller nogen udediske Mendiske, eller nogre andre, som forwunden er for nogen werligh sag, Tyffue,

³⁶ Willumsen, 2017, s 213-217

³⁷ Knutsen, 2005, s 601

³⁸ Erichsen, 1993, s 50 og 51

Troldkarle elle Troldqwinder, staa till troende, enthen udi Widnisbyrdt eller i andre Maade, ehvad the wille sige eller widne paa nogen».³⁹ Dette vil si at ingen som tidligere hadde blitt dømt som kriminell kunne brukes som et troende vitne i en rettsak. Hvordan blir dette opprettholdt i trolldomsprosessene i Finnmark? I trolldomsprosessene i Finnmark og særlig i kjedeprosessene er det ikke sjeldent at et av de eneste bevisene for at noen har begått trolldomsforbrytelser er anklager fra allerede dømte trollfolk. Allikevel var det ikke helt uvanlig at denne loven ble påpekt og da kanskje i hovedsak i lagmannsretten.

Som vi vet var et kjennetegn ved prosessene i Finnmark at lagmenn sjeldent tok turen opp dit for å holde rettsaker og som en følge av dette ble mange av trolldomssakene ført i den lokale rettsinstans. Her var kravene til bevisførsel mindre strenge og loven om vitnehabilitet ble ikke tatt hensyn til. I en sak fra 1647 ble en kvinne ved navn Maren Jacobsdatter dømt for trolldom i den lokale rett. Saken mot Maren Jacobsdatter hadde bare et vitne som tidligere var dømt for en kriminell handling. Da saken kom opp i lagmannsretten viste lagmannsdommeren Mandrup Schønnebøl til loven om udediske mennesker som vitner. Han viste også til tingfarebolken kapittel 4, om behovet for mer enn ett vitne for at det skulle ha noe rettslig tyngde. Saken ble erklært ugyldig og mannen som hadde vitnet mot henne ble dømt til 16 uker i samme fengsel som Maren hadde sittet i.⁴⁰ Dette skulle stå som skrekk og advarsel til allmuen om hva som kunne skje dersom man anklaget andre for trolldom uten tilstrekkelig bevis. Noen år senere i 1653 var det igjen lagting og fem kvinner som tidligere var dømt for trolldom ble her frikjent. Disse var alle dømt med utgangspunkt i en allerede dømt kvinnes utleggelse av dem og lagmannsdommeren, Schønnebøl viste igjen til loven om udediske mennesker og hvordan de var ugyldige vitner.⁴¹ Dette var imidlertid i de sakene som gikk videre fra første rettsinstans og til lagmannsretten, men vi vet fra kildemateriale at svært mange fikk dødsdom og ble henrettet av den lokale rett etter utleggelse av allerede dømte trollmenn og kvinner. Lagmannsretten skulle ifølge loven holde ting i Finnmark hvert tredje år, men det var ofte lengre perioder enn dette mellom hver lagmannsrett. Lagmannsdommeren Schønnebøl kunne potensielt ha reddet mange flere liv dersom dette hadde blitt opprettholdt, men samtidig kunne også mange flere mennesker havnet på bålet dersom han ikke hadde gjort den jobben han gjorde.

³⁹ Hagen, 2015, s 25

⁴⁰ Hagen, 2015, s 216 og 217

⁴¹ Hagen, 2015, s 6

Kjedeprosesser

I Finnmark var det en hyppig forekomst av det man kaller for en kjedeprosess. Dette var en trolldomsprosess der en tilståelse om kollektive hekesamlinger fra en tiltalt, førte til utleggelser av andre personer som medskyldige og på denne måten økte antallet anklagede raskt innenfor en kort tidsperiode. I Finnmark var det i hovedsak tre store kjedeprosesser i løpet av 1600-tallet. Den første startet i 1620 og sluttet i 1621 og det var her de demonologiske elementene dukket opp i Finnmark for første gang etter forordningen av 1617. Den andre kjedeprosessen fant sted fra 1652-1653 og den siste og mest intense fra 1662-1663. Det som kjennetegner disse store kjedeprosessene er den høye kvinnedominansen, ingen vitner, tilståelser om djevelpakt, bruken av tortur og mange dødsdommer. Utleggelsene fra allerede dømte trollkvinner, kombinert med djevelpaktbekjennelser er kjernen i kjedeprosessene i Finnmark.⁴² Hva som får alle disse kvinnene i kjedeprosessene til å utlegge hverandre, vel vitende om de konsekvensene det kan få, er det vanskelig å svare på. Mange av dem har sittet fengslet over lengre perioder og mange blir også utsatt for tortur. Gamle uvennskap og nabokonflikter kunne nok komme til overflaten i en slik presset situasjon. Det kunne være en holdning blant enkelte, at hvis ikke jeg får gå fri, skal ingen andre gå fri heller.⁴³

Det er 5 mindre kjedeprosesser i Finnmark på 1600-tallet. 4 av disse finner sted i perioden 1620-1630. Disse små kjedene er relativt like som de store i innholdet i rettsakene. Det er mange tilfeller av djevelpakt, men de tiltalte tilstår ofte å ha utført trolldom mot enkeltindivider eller alene. Utleggelsene kan også bli liggende en stund før de ender i en rettsak. I saken mot f. Eks Karen Mogensdatter legger hun i 1626 ut 6 kvinner for å kunne trolldom, men først i 1632 blir noen av disse ført for retten.⁴⁴

Troen på magi og trolldom i Finnmark

En person som kunne utføre trolldom er en person som kunne tvinge maktene i naturen til å adlyde ens egen vilje. Hvordan kunne mennesker på 1600-tallet komme i besittelse av en slik makt? I Finnmark kan vi på 1600-tallet skille trolldomstroen inn i to hovedkategorier, den

⁴² Willumsen, 1994, s 26 og 27

⁴³ Willumsen, 1994, s 43

⁴⁴ Willumsen, 1994, s 45

folkemytologiske og den demonologiske trolldomstroen. Den folkemytologiske er en trolldomsoppfatning som var typisk både for den norske og samiske befolkningen i Finnmark.⁴⁵ Den tar utgangspunkt i at alle, både menn og kvinner, kan utføre trolldom og trolldommen blir rettet mot dyr, naturkreftene eller mennesker. Dette er den trolldomstroen som har eksistert lengst i Finnmark som en allmenn folketro og den er til dels til stede fremdeles. Et typisk kjennetegn for folketroen i Finnmark kunne f. eks være trolldom knyttet til været. Det kunne være samisk trolldom der «god vind» ble solgt til en kaptein, eller det kunne være trolldom som tok sikte på å skape dårlig vær som forårsaket skipsforlis.⁴⁶ Denne formen for magi kan deles inn i to kategorier, hvit og svart magi. Den hvite magien er også kjent som signeri, eller helbredelsesmagi og var sett på som en nøytral magiform som kunne beskytte, helbrede og nøytralisere den skadevonde magien. Den svarte magien var den farlige formen for magi, også kalt forgjørelse eller *maleficum* på latinsk, og denne var ofte rettet mot gjenstander, mennesker og dyr. Lokalsamfunnet var under oppfatningen at en og samme person kunne utføre både god og ond magi og de som var eksperter på magi kunne hjelpe lokalbefolkningen med helbredelse, kjærlighetsmagi og oppsporing av tyver og tyvgods.⁴⁷ I trolldomsprosessene ser vi at det er disse to formene for magi det blir fokusert på i sakene mot samer og i disse sakene er djevelen nesten aldri nevnt. I trolldomsrettsaker var denne folkelige magitroen også sett på som mindre alvorlig en det nye magibegrepet, diabolisme. Diabolisme eller de demonologiske ideene fikk sitt fotfeste i Europa på slutten av 1400-tallet og et av de mest kjente verkene innenfor demonologien var *Malleus Maleficarum* (*Heksehammeren*). Hovedideen i demonologien var at magi ikke var en kraft som kom innenfra eller noe mennesker kunne utføre selv, men en kraft man ble gitt utenfra gjennom en pakt med djevelen. I denne nye læren ble ideene om at magi var en kunst mennesker kunne lære seg og bruke til både gode og onde formål ansett som overtro.⁴⁸ Demonologien satte nå trolldom inn i en sammenheng der man endelig hadde en konkret forklaring på overnaturlige fenomener. Lovverket var etter forordningen av 1617 nå spesifikt rettet mot dem som hadde forbundet seg med djevelen og de lærde i samfunnet var opplært i de demonologiske ideene som den rette formen for trolldom. Men hva trodde allmuen på? I rettsakene fra Finnmark finner vi mange eksempler på hvordan tortur, vannprøve og utleggelser fra allerede dømte trollfolk blir iherdig brukt for å presse fram tilståelser om djevelpakt. Men dersom vi ser på vitneprovene fra rettsakene kan de muligens gi et annet bilde

⁴⁵ Willumsen, 1994, s 17

⁴⁶ Willumsen, 2018, s 285

⁴⁷ Hagen, 2015, s 15

⁴⁸ Hagen, 2015, s 16 og 17

av hva Finnmarks befolkning trodde på og anså som magi. I vitneprovene er det i hovedsak fortellinger om signeri og forgjørelse og bare et fåtall nevner djevelen. Allmuen var fremdeles opptatt av hva magien ble brukt til og om den var skadevond eller ikke, mens myndighetene ikke så noen forskjell på hva magien ble brukt til så lenge den var et resultat av djevelpakt. I kildemateriale fra Finnmark tilstår ofte kvinner djevelpakt og gjerne hvordan djevelen hadde gitt dem et fristende tilbud, som f. eks lykke, penger eller mat. Dette kan tyde på kvinners ønske for å få de livsnødvendige behovene dekket.

Mangen troldomsforskere har hatt en enighet om djevelens rolle i troldomsrettsaker. Djevelen var et fremmed element som tilhørte de lærdes troldomstro og ikke den gamle folketroen til allmuen. Enkelte forskere har også hevdet at graden av diabolismemagi som er til stede i en troldomsrettsak, kunne også vise graden myndigheten har deltatt i rettsaken. Imidlertid er det vanskelig å kategorisk konkludere med dette, ettersom djevelen faktisk blir nevnt av vitner i troldomsrettsaker. Imidlertid tilhører dette sjeldenhetene, selv i Finnmark som har en høy andel saker med demonologisk innhold tilhører det sjeldenhetene at vitnene forteller om djevelen. Den demonologiske troldomsoppfatningen kan ha hatt et visst gjennomslag i den norske befolkningen, men i hovedsak som et fenomen som var kjent, men muligens ikke trodd på.⁴⁹

Troldomsprosessene: en kvinnejakt?

Troldomsprosessene har store forskjeller avhengig av det geografiske område man undersøker. Det er vanskelig å finne noen felles teorier og forklaringer på hvorfor prosessene fant sted, hvorfor de varierer i intensitet, hva de tiltalte forteller og domsutfall. Dette variere mye fra land til land og selv innad i samme land kan kjennetegn ved prosessene ha store variasjoner. En av de få tingene som imidlertid er et likhetstrekk ved prosessene over hele Europa er den høye andelen kvinner i forhold til menn som blir anklaget for troldom. De fleste steder er andelen kvinner over 75%, selv om det også er et få unntak der andelen menn er høyere.⁵⁰ Det er derfor vanskelig å undersøke troldomsprosessene uten å se på kjønnsperspektivet. Enkelte forskere mener det er problematisk å se på kvinneperspektivet da kildene i hovedsak beskriver kvinner som tiltalte i en rettsak der det utelukkende er menn som stiller spørsmålene, fører protokollene

⁴⁹ Knutsen, 1998, s 94

⁵⁰ Knutsen, 1998, s 206

og som dømmer. Til tross for kvinners tilståelser i retten, vil det kanskje aldri la seg gjøre å få pålitelige opplysninger fra kvinnene selv. Vi må anta at de var under et enormt press og deres egne ord er gjenfortalt av myndighetene. Willumsen mener at ved å systematisk gå gjennom gamle kilder på nytt kan vi allikevel belyse kvinners situasjon under trolldomsprosessene. Det er også viktig å se på alle aktører i prosessene for å få et mest mulig helhetlig bilde av kvinners rolle under prosessene.⁵¹

Mange forskere tar avstand fra ideen om at trolldomsprosessene var et uttrykk for et slags kvinnehat i samfunnet. Hans Eyvind Næss peker på kjønnsinndelingen av arbeidsoppgaver som en mulig forklaring på den høye andelen kvinner som blir anklaget for trolldom. Kvinner kunne f. eks ofte ha oppgaver som å oppsøke naboer for å låne eller tigge mat dersom mannen ikke klarte å skaffe alt familien behøvde.⁵² Willumsen mener imidlertid at det ikke finnes noe belegg i kildemateriale som forteller oss at kvinner driver med tiggervirksomhet og selv hvis de gjorde det kan ikke dette alene forklare den høye kvinneandelen i prosessene, for hvorfor skulle i så fall fattige kvinner bli ofrene istedenfor fattige menn?⁵³

Generelle kvinnefiendtlige holdninger i samfunnet på 1600-tallet kan også være en forklaringsfaktor. Heksehammeren forteller om kvinners, både fysiske og psykiske, svake kropp og hvordan de av denne grunn er et lett bytte for djevelen. Et av Heksehammerens viktigste formål var å understreke at trolldom i hovedsak var en kvinneforbrytelse. De demonologiske ideene som vokste ut av Heksehammeren finner vi igjen i trolldomsprosesser over hele Europa og i rettsaker der kvinner selv tilstår djevelpakt blir de også hardere dømt. Imidlertid er det ingen av trolldomsrettsakene i Norge der Heksehammeren er referert og det kan derfor være usikkert hvor stor innflytelse verket har hatt på trolldomsprosessene i Norge og Finnmark.⁵⁴ Men Heksehammeren og dens innhold kan gi oss et innblikk i kvinnesynet som preget samfunnet på 1600-tallet.⁵⁵

Hva slags rolle og kvinnesyn hadde ektemennene i trolldomsprosessene? Finnmark på 1600-tallet var et patriarkalsk samfunn og dette kan vi se gjennom kildene og hvordan disse referer til kvinnene som tilhørende mannen. Et typisk eksempel på dette er at kvinnene ofte er referert

⁵¹ Willumsen, 1994, s 15

⁵² Næss, 1982, s 332

⁵³ Willumsen, 1994, s 71 of 72

⁵⁴ Hagen, «Trolldomsprosessene», Store Norske Leksikon, 2022.

⁵⁵ Willumsen, 1994, s 99

til som «Ingri, Thorkild Andersens hustru» eller «Kari, Jetmund Sivertsens hustru». Imidlertid kan vi ikke danne oss et entydig bilde av ektemennenes rolle da det synes å variere veldig fra rettsak til rettsak. I noen tilfeller er ektemannen den som forsvarer sin kone i rettsaken og f. eks stevner dem som har kommet med trolldomsanklager mot deres kone. Det finnes også eksempler på det motsatte, der mannen gjennom rettsaken blir overbevist om sin kones skyld og støtter dommen om bålstraff. Ettersom det er så store forskjeller i ektemennenes rolle i rettsprosessene er det nærliggende å konkludere med at begrepet kvinnehat i første omgang kan knyttes til de lærdes kretser.⁵⁶

I løpet av de 100 årene det var trolldomsprosesser i Finnmark var det ingen sosiale grupper som var trygg eller fritatt fra mistanke og dette gjaldt særlig for kvinner. De som ble anklaget for trolldom var samiske, ikke samiske, fattige, rike, gamle, unge, gifte og ugifte kvinner. I årene med de mest intense prosessene var det heller ikke de som utpreget seg ved å ha spesielle evner eller ekstra kunnskap som var mest utsatt, alle kvinner var utsatt. Kvinnene i Finnmark var offer for samfunnskrefter som arbeidet imot dem på ulike nivåer og dette resulterte i at en rekke kvinner ble rettsforfulgt og dømt til døden.

⁵⁶ Willumsen, 1994, s 72

Kapittel 3: Metode

Kodeskjema

For å systematisk samle inn informasjon om trolldomsrettssakene utviklet jeg et kodeskjema. Kodeskjemaet inneholder en rekke variabler (kolonner i regnearket) hvorunder opplysninger fra hver enkelt rettsprotokoll kunne registreres. Variablene faller under to hovedkategorier: opplysninger om den tiltalte, og opplysninger om vitnene. Tabell 1 gir en oversikt over alle variablene som er inkludert i kodeskjemaet.

Informasjon om den tiltalte/saken

I den første kategorien finnes det variabler som skal gi informasjon om den tiltalte: hvor de kommer fra, kjønn, domsutfall, navn, etnisitet, samt årstall for når rettsaken startet. I tilfeller der en rettsak kunne starte et år og avsluttes et annet år har jeg valgt å skrive ned årstallet for når rettsaken startet. Det er også laget en rekke variabler om den tiltalte som forsøker å gå mer i dybden og gi mer informasjon om den tiltalte på saksnivå. Dette er for å ha mer informasjon om valgene som ble tatt i rettsaken, både av den tiltalte og domstolen, som kan bidra til å gi et bedre bilde av hvilken rolle vitnene hadde i prosessene. Her har jeg sett på hva som går igjen i en typisk trolldomsrettsak i Finnmark og hvilke variabler som kunne være interessante å koble opp mot variablene jeg har laget om vitnene. Disse variablene er: Om den tiltalte er anklaget av en tidligere dømt trollmann eller trollkvinne. I trolldomsrettssakene i Finnmark var det hyppighet av såkalte kjedeprosesser, som vil si saker der en tiltalt trollmann eller trollkvinne utlegger personer som på det tidspunktet ikke er tiltalt for trolldom, men som et resultat av dette blir stevnet for retten for trolldom. Dette gjentar seg mange ganger og til slutt har du en rekke rettsaker som baserer seg på utleggelser fra tidligere dømte personer. I trolldomsforskningen er det bestemt hvilke prosesser som inngår i slike kjedeprosesser, både i de store kjedene og i de små. Jeg har imidlertid valgt å regne det som en kjedeprosess dersom den tiltalte er anklaget av en allerede dømt trollkvinne eller trollmann. En konsekvens av dette vil være at saker som i forskningen regnes som en del av en kjedeprosess, f. eks den første saken i en kjede der den tiltalte ikke er utlagt av noen, ikke vil bli regnet som en kjedeprosess i mitt datasett. Grunnen til at jeg har valgt å gjøre det slik er fordi jeg mener det er mer gunstig for min oppgave å se på det spesifikke spørsmålet om utleggelser. Det er dette aspektet av kjedeprosessene som vil være

	Navn på variabel	Beskrivelse
Info om tiltalte/saken	tilt_saksnummer	Nummer som skiller sakene fra hverandre (1-99)
	tilt_år	Årstall rettssaken endte (1620-1692)
	tilt_navn	Navn på tiltalte
		Kjønn på tiltalte (kvinne; mann)
	tilt_etnisitet	Etnisitet på tiltalte (samisk; etnisk norsk)
	tilt_sted_generelt	(Øst-Finnmark; Vest-Finnmark)
	tilt_sted_llokalt	Konkret sted i Finnmark
	tilt_prøvd_sjøen	Indikerer om tiltalte ble prøvd på sjøen eller ikke (ja; nei)
	tilt_pint	Indikerer om tiltalte ble pint eller ikke (ifølge rettsdokumentet) (ja; nei)
	tilt_straff	Domsutfall i saken (ild og bål; annen straff; frifinnelse; uklart)
	tilt_anklaget_av_dømt	Indikerer om den tiltalte er anklaget av en person allerede dømt for trolddom (kjedeprosess) (ja; nei)
	tilt_domstolen_nevner_djevelen	Indikerer om domstolen nevner djevelen i rettsdokumentet (ja; nei)
	tilt_tiltalt_nevner_djevelen	Indikerer om den tiltalte selv nevner djevelen i rettsdokumentet (ja; nei)
	tilt_tilståelse	Indikerer om den tiltalte kom med tilståelse eller ikke (ja; nei)
Info om vitnene	vitne_navn	Navn på vitnet
	vitne_kjønn	Kjønn på vitnet (kvinne; mann)
	vitne_etnisitet	Etnisitet på vitnet (samisk; etnisk norsk)
	vitne_anklage1_sitat	Sitat fra rettsdokumentet indikerer vitnets første anklage mot tiltalte
	vitne_anklage2_sitat	Sitat fra rettsdokumentet indikerer vitnets andre anklage mot tiltalte (hvis aktuelt)
	vitne_anklage1_kategori	Kategorisering av vitnets første anklage (forårsake noens død, etc.)
	vitne_anklage2_kategori	Kategorisering av vitnets andre anklage (hvis aktuelt) (forårsake noens død, etc.)
	vitne_anklage1_magi	Kategorisering av magitype implisitt nevnt i vitnets første anklage (forgjørelse; signeri; diabolisme; ingen magi)
	vitne_anklage2_magi	Kategorisering av magitype implisitt nevnt i vitnets andre anklage (hvis aktuelt) (forgjørelse; signeri; diabolisme; ingen magi)

Tabell 1. Oversikt over kodeskjemaet.

det relevante for oppgaven min og jeg mener derfor det er bedre å definere det slik. Dette vil gjøre det enklere å besvare spørsmålet om hvilken rolle vitnene hadde i trolldomsrettsakene.

I starten av datainnsamlingen var det ikke åpenbart hvordan jeg skulle definere vitner i trolldomsrettsakene og kanskje særlig i disse kjederettsakene. Skulle de som anklager noen for trolldom i en rettsak der de selv er tiltalt for trolldom kunne regnes som vitner i de rettsakene som da fulgte som en direkte konsekvens av deres anklage? Grunnen til at jeg først vurderte å oppføre disse som vitner er fordi domstolen selv ser ut til å ta deres anklager med samme, om ikke større, alvorlighet som vanlige vitner. Imidlertid bestemte jeg meg for å definere vitner som de som er en del av den pågående rettsaken og vitner i den spesifikke rettsaken. Jeg lagde derfor en egen variabel som hører til den tiltalte der jeg svarer på om «den tiltalte anklager andre for trolldom» og «den tiltalte er anklaget av allerede dømt trollmann eller trollkvinne».

Andre variabler til kategorien tiltalte er om den tiltalte ble pint, altså om de ble torturert, og om de ble prøvd på sjøen. Jeg har valgt å skille mellom tortur og vannprøven fordi domstolen selv ikke anså vannprøven som tortur, men som et middel for å skaffe indisiebevis mot den tiltalte. Det har også vært en liten utfordring å lese fra kildene når det blir brukt tortur og ikke. Ettersom tortur før avsagt dom ikke var lovlig, må man ofte lese mellom linjene for å oppdage noen tilfeller av tortur. Imidlertid er dette noe som har vist seg å være vanskelig og jeg har derfor utelukkende skrevet tortur der det eksplisitt står at den tiltalte ble utsatt for tortur. Der det står «bekjente godvillig», «upint» og «bekjente fivillig» har jeg oppført som at tiltalte ikke ble utsatt for tortur, selv om jeg har forstått det slik at dette av og til er domstolens forsøk på å skjule bruken av tortur. Både variabelen om tortur og vannprøven er variabler jeg ikke bruker i min analysedel og jeg har derfor valgt å la de stå som de er.

En annen variabel er om den tiltalte er anklaget for flere forbrytelser enn bare trolldom og om de er tiltalt for trolldom i det hele tatt. Denne variabelen har jeg inkludert fordi det var enkelte saker der den tiltalte f.eks. var anklaget for å sette et trolldomsrykte på noen, eller å ha stevnet noen for trolldom som siden ble frifunnet. Det er også et tilfelle av en sak der jeg har valgt å inkludere den fordi den står oppført i kildeskriften til Willumsen som jeg bruker. Mannen som er tiltalt i saken er anklaget for å ha drept en mann som var anklaget for trolldom, men han er ikke tiltalt for trolldom selv.

En annen variabel er om den tiltalte tilstår eller ikke og her har jeg skrevet «ja» dersom de tilstår med det samme, «delvis» dersom de først nekter skyld for så og senere i rettsaken, ofte etter forhør under tortur eller vannprøven, tilstå og «nei» dersom de aldri i løpet av rettsaken tilstår det de er anklaget for.

Den siste variabelen jeg har om de tiltalte er informasjon om hvorvidt den tiltalte selv nevner djevelen og en variabel som forteller om domstolen nevner djevelen. Her har jeg også inkludert alle synonymer på djevelen, som satan, gammel Erik, Macome, Apostel, osv. Mange av dem er gamle omskrivninger av Satan, mens mange også er personlige navn. Macome er et navn den tiltalte hadde gitt til sin apostel. Jeg har skrevet at domstolen selv nevner djevelen dersom de i domsavsigelsen eller i utspørringen nevner djevelen eller djevleske kunster. Som i en sak fra 1652 der retten avsier dødsdom på følgende måte «Da, ettersom førstnevnte Bodelle Danielsdatter nå her for retten fullt og fast vedstår seg sine tidligere innførte bekjennelser; å ha gitt seg fra Gud og til djevelen og med slik kunst vært årsak til ulykken som rammet skipper Jon Jonsens skip, ble hun derfor dømt til å straffes på sitt liv til ild og bål».⁵⁷ Grunnen til at jeg inkluderer disse to variablene er for å kunne sette de opp mot den samme variabelen om vitnene, for å kunne se hva de ulike aktørene fokuserer på.

Informasjon om vitnene

I den andre hovedkategorien finner vi variabler om vitnene i trolldomsrettsakene. Her er det variabler for å samle inn to typer informasjon om vitnene, den ene handler om hvem vitnene er. Her er det variabler som navn, kjønn, etnisitet, relasjon til den tiltalte og om de vitner for seg selv og om egne opplevelser eller om de vitner på vegne av andre som f. eks en ektefelle. På enkelte av disse variablene var det lite informasjon å hente ut fra rettsprotokollene. Dette var tilfelle i variabelen hvilken relasjon vitnene hadde til den tiltalte, der det kun var oppgitt en relasjon mellom vitne og tiltalt i fem av sakene fra Finnmark. Dersom dette hadde vært noe som systematisk var oppgitt kunne det gitt oss en interessant analyse av hvem vitnene er for den tiltalte. Var det f. eks slik at det ofte var naboer som vitnet mot hverandre, eller var det kanskje ektefeller eller venner? Willumsen hevder at det i mange av sakene fra Finnmark er

⁵⁷ Willumsen, 2017, s 77

naboer som vitner mot hverandre og dette er ofte som et resultat av nabokrangler.⁵⁸ Det kan tenkes at man kan lese ut i fra innholdet i vitneutsagnet at det dreier seg om nabokrangler, som f. eks når det fortelles om skade på dyr eller mennesker kan vi tenke oss at disse personene ikke kan ha bodd langt fra hverandre for å havne i slike konflikter. Imidlertid er dette for upresist til å kunne samle inn noe systematisk informasjon. Jeg har derfor valgt å kun opplyse om relasjon der det er eksplisitt nevnt i rettsreferatet.

I den andre typen som handler om hva vitnene forteller er det laget mange forskjellige variabler, disse er f. eks navn på vitne, kjønn, etnisitet og årstall for rettsaken de vitner i. Jeg har gjort lite med variabelen om etnisitet. Det er svært få samer som er vitner og det er derfor vanskelig å trekke noen konklusjoner basert på denne variabelen. Om det er samiske vitner som er årsaken til frifinnelse, dødsdom eller andre hendelser i rettsakene, vil være vanskelig å hevde med så få samiske vitner.

Andre variabler forsøker å gå mer i dybden på hva vitnene faktisk forteller i sine vitneutsagn. En av disse er å finne ut hvilken type magi vitne anklager den tiltalte for å ha brukt, signeri, forgjørelse eller diabolisme. I noen av vitneutsagnene vil ikke noen av disse tre magitypene være aktuelle da vitnet ikke direkte anklager den tiltalte for bruk av trolldom, men forteller om truende utsagn eller stygge bemerkelser de kan ha kommet med. Jeg har valgt å definere det som signeri, altså hvit helbredelsesmagi dersom vitne forteller om helbredelse, at den tiltalte har helbredet noen for både fysiske og psykiske skader ved hjelp av trolldom. Som f. eks i en sak fra 1678 der et vitne hevder å ha sett den tiltalte ta på noen sitt kne hvorav de straks skulle ha opplevd lindring. Det er også definert som signeri dersom vitne mener at den tiltalte har kunnskap om trolldom som virker mistenkelig eller gitt noen magiske gjenstander eller trylledrikker for å hjelpe dem med noe. Som i en sak fra 1654 der flere vitner har sett den tiltalte tilby flere menn en drikk som skulle hindre dem fra å drukne på havet.

Forgjørelse og Diabolisme var det vanskeligere å definere i kodeskjema og mer spesifikt, hvordan disse to skulle skilles fra hverandre. Forgjørelse betyr skadevond magi som utøves av enkeltmennesker (uten hjelp fra djevelen) og den har som hensikt å skade mennesker, dyr og gjenstander. Diabolisme var en pakt mennesker kunne inngå med djevelen for å få hans hjelp til å utøve trolldom. Mennesker selv hadde, i følge diabolismen, ikke magiske evner og kunne

⁵⁸ Willumsen 2018, s 385

ikke utøve trolldom, men dersom de fikk hjelp av djevelen kunne han utøve trolldom gjennom dem. Grunnen til at disse magiformene var vanskelig å definere i kodeskjemaet er fordi vitneutsagnet og den tiltaltes tilståelser fortalte om de samme hendelsene, men vitneutsagnet hadde som oftest et forgjørelses perspektiv på trolldommen og den tiltalte hadde et diabolisme perspektiv.

Et eksempel på dette finner vi i trolldomsrettsaken mot Karen Edisdatter i 1620. Et vitne forteller om hvordan Karen ikke hadde kunnet betale for noen halstørklær som hans kone hadde sydd til henne og da hun ikke fikk tørklærne med seg likevel hadde hun brukt trolldom for å gi konen hans vondt i ryggen. Karen Edisdatter tilstår etter å ha blitt «prøvd på sjøen» å ha gjort alt det som hun har blitt anklaget for, men hun forteller om hvordan det var djevelen som både lærte og fikk henne til å bruke trolldom. I slike saker var det uklart om det skulle defineres som forgjørelse eller diabolisme siden vitnene ikke nevner noe om djevelen, men tilståelsen fra den anklagede forteller om diabolismemagi og om dette da kunne bety at det var dette vitnene også hadde ment å formidle i sine anklager. Konklusjonen ble at for å kunne definere vitneutsagnet som et diabolismeuksagn måtte vitne spesifikt nevne djevelen i sin anklage. Her er det også inkludert alle synonymmer som satan, den onde mannen, det onde, fanden, trolldjavel, osv.

Dersom vitne kommer med anklager om at den tiltalte har gjort skade psykisk eller fysisk på mennesker, dyr eller gjenstander, men ikke noe sted i sin anklage nevner djevelen i noen form, er det definert som forgjørelse. Det går også under forgjørelse dersom vitne forteller om trusler den tiltalte har kommet med som handler om å skade eller drepe andre. Som i en sak fra 1627 der et vitne har hørt den tiltalte si «farer det to menn av båten, med mindre vi farer alle sammen da skal det gå dem ille», dette er en trussel om at noe vondt kan komme til å skje med noen andre og dette er i datasettet definert som et vitneutsagn om forgjørelse. På grunn av hyppigheten i hvor mange ganger både den tiltalte sine tilståelser, men også domstolen i sine domsopplesninger nevner djevelen i forhold til hvor mange ganger vitnene nevner djevelen har jeg laget to variabler i kategorien tiltalt der jeg svarer ja eller nei på om den tiltalte nevner djevelen og om domstolen selv nevner djevelen. Akkurat som med vitnene har jeg også inkludert andre ord som er synonymmer eller i konteksten kan leses som djevelen og dersom den tiltalte refererer til sin apostel, som betyr en ledsager man hadde fått av djevelen (ordforklaringer Willumsen).

I starten laget jeg en variabel der jeg forsøkte å kategorisere vitneutsagnet ut ifra hvilket domene det omhandlet, altså hvilken arbeidsoppgave eller aktivitet den tiltalte hadde begått forbrytelsen innad. I hovedsak var dette for å se om dette kunne vise noen kjønnsmønstre i om de kvinnelige tiltalte ble anklaget for å utøve trolldom innenfor andre arbeidsoppgaver enn det de mannlige tiltalte ble. Det var også et forsøk på å se om det var en forskjell på mannlige og kvinnelige vitneutsagn. Dette kunne f.eks være om de mannlige vitnene hadde vitneutsagn om sjø og fiske, mens de kvinnelige hadde vitneutsagn om dyr og helse. Det var imidlertid vanskelig å finne kategorier som konsekvent ville kunne ha plassere alle vitneutsagnene i dem. I mange saker har ikke vitnene noe annet å fortelle enn å hevde at den tiltalte faktisk kan trolldomskunst, fordi de enten har hørt den tiltalte eller noen andre innrømme dette. I andre saker forteller de om trolldomstrusler som den tiltalte har kommet med mot dem eller andre, men ingenting mer spesifikt en f. eks at den tiltalte hadde lovet dem alle ondt. Disse type vitneutsagn var det vanskelig å definere inn i et domene eller i en arbeidsoppgave. Jeg forsøkte å lage noen kategorier som vær, munnbruk, helse og fe, men det var imidlertid langt fra alle vitneutsagnene som kunne passe i disse kategoriene.

Det ble også forsøkt å lage en variabel der jeg førte inn ja eller nei på om domene var et typisk kvinnedomene, men dette viste seg også å være vanskelig å definere. Vi vet at på 1600-tallet var det vanlig at mennene var fiskere og hadde arbeid med båtene og kvinnene hadde flere jobber i hjemmet som å passe på dyr, mat og barn, men utover dette var det vanskelig å kategorisk si at det å bruke stygt språk var en mannsaktivitet eller at det å drepe en ku var innenfor et kvinnelige domene selv om de kanskje oftest stelte med dyrene. Derfor har det ikke blitt gjort noe særlig med disse to variablene i oppgaven.

I stedet for en variabel som omhandlet kvinne-/mannsdomene, valgte jeg å kategorisere mer spesifikt hva vitnene anklager den tiltalte for. I starten skrev jeg ned en generell bemerkelse om hva anklagen handlet om, så hvis vitneutsagnet handlet om hvordan den tiltalte hadde truet noen i en eller annen form, noterte jeg dette som et vitneutsagn som omhandlet trusler. Hvis et vitneutsagn handlet om at den tiltalte hadde sagt noen stygge ord til noen, noterte jeg dette som et vitneutsagn om å snakke stygt om noen. Etter hvert kunne jeg se noen tendenser i hvilke type anklager som gikk igjen i mange av vitneutsagnene og lagde noen hovedkategorier der alle vitneutsagnene skulle kunne passe inn i. Det vil nå komme en detaljert gjennomgang og forklaring av disse forskjellige type anklagene som finnes i vitneutsagnene og gi en forklaring på hva som kjennetegner de anklagene som er plassert i hver kategori.

Anklagetyper

Forårsaket noens død: Denne typen anklager var det ikke vanskelig å definere og det har vært ganske enkelt å plassere anklager inn i denne kategorien. Dersom et vitneutsagn anklager den tiltalte for å enten selv ha drept et menneske ved bruk av trolddom eller å ha gjort en handling som deretter førte til noens død. Dette kan f. eks være hvis den tiltalte skal ha forårsaket en storm som igjen førte til at noen druknet.

Skade (fysisk eller psykisk) på mennesker: I denne kategorien var det vanskelig å definere hva slags type anklager som skulle inn i kategorien. Mange av anklagene er enkle å plassere i denne kategorien. Som når Fredrik Nilsen i 1627 beretter at den tiltalte hadde sagt til ham at «dersom han hadde fått lite skade til nå, skulle han få det dobbelte heretter».⁵⁹ Her er det tydelig at han anklager den tiltalte for å ha skadet ham. Imidlertid er det ikke alle vitneutsagnene der anklagen er så direkte og enkle å forstå. Det er ofte et vitneutsagn kan ha flere poenger som kan tydes på mange måter og de kan også ofte fortelle om flere forskjellige forbrytelser og type anklager innad i en anklage. Som f. eks i en rettsak fra 1621 der Rasmus Baardsen vitner i saken og forteller dette om den tiltalte «Da berettet Rasmus Baardsen at for noen år siden, da hans datter Ingeborg bodde på Slettnes og var forgjort av sinnsforvirring, og besatt, kom hennes far, førstnevnte Rasmus Baardsen til henne og spurte hva som hadde skjedd med henne, og om hun mistenkte noen for å ha gjort det. Da klagde hun på Rasti, og straks lot Rasmus Baardsen ham hente. Og da han kom, truet han (Rasmus) ham (Rasti) og sa «tar du ikke det onde fra min datter som du har påført henne, skal jeg få deg på ilden.» Han (Rasmus) dro straks derfra, og Rasti ble igjen. Og neste dag var Ingeborg vel tilpass. Det onde han tok fra henne, satte han i Bent Ellingsens geit, som de straks måtte slå i hjel og kaste på sjøen». Her anklager Baardsen den tiltalte for å ha forgjort hans datter av sinnsforvirring, han kommer selv med en trussel mot den tiltalte, han mener den tiltalte helbreder hans datter igjen og overfører det onde han satt i henne til en geit som de så må drepe.⁶⁰ I slike saker har det vært vanskelig å definere hvilken av disse

⁵⁹ Willumsen, 2017, s 47

⁶⁰ Willumsen, 2017, s 35

anklagene det skal legges vekt på når de skal plasseres i en kategori. I slike saker har hovedvekten blitt lagt på hva det virker som at vitne selv ønsket å anklage den tiltalte for. I vitneutsagnet til Baardsen legger han selv vekt på hvordan den tiltalte har skadet hans datter psykisk og det er dette han i hovedsak anklager ham for, derfor har jeg plassert dette vitneutsagnet i kategorien skade (fysisk eller psykisk) på mennesker. I saker som denne der vitneutsagnet inneholder flere anklager er det blitt opprettet ekstra variabler der det kan føres inn flere kategorier på ett vitneutsagn. I den spesifikke saken med Rasmus Baardsen nevner han i tillegg til skade på mennesker at den tiltalte skal ha fjernet sinnsforvirringen fra hans datter og istedenfor plassert den i en geit. Denne delen av anklagen har blitt plassert i kategorien skade/drap av dyr eller gjenstander. Dette er fordi selv om han også anklager ham for å ha helbredet hans datter, som kan gå under helbredelse, kan det forstås ut ifra anklagen at vitne selv mener å framheve at han har gjort skade på et dyr som han deretter måtte ta livet av.

Skade/drap av dyr eller gjenstander: I starten av datainnsamlingen var det en felleskategori for anklagene som omhandlet skade på mennesker og skade på dyr, men jeg tenkte at det kunne være gunstig å skille disse to fra hverandre. Dette var for å se hvilke typer anklager som fikk den hardeste straffeutmålingen. Dyr på 1600-tallet ble betraktet som eiendom og drap av noens fe var en handling som passet mer inn i kategorien med ødeleggelse av gjenstander som f. eks en båt enn sammen med anklagene som omhandlet skade eller drap på mennesker. Det var også en fordel å skille disse to kategoriene med tanke på kjønnsperspektivet og hvem som vitner i de forskjellige type kategoriene.

Variablene om domene og i hvilken grad anklagene er innenfor spesifikke kjønnsdomener ble vanskelig å gjennomføre, men ettersom still av dyr antageligvis var et typisk kvinnelig domene på 1600-tallet kunne det være nyttig å ha en egen kategori for vitneutsagn om skade og drap av dyr. I en sak fra 1657 finner vi et eksempel på en anklage som er blitt plassert i denne kategorien. Laurits Henrik Bras vitnet mot en kvinne og han hadde følgende å berette «Laurits Henrik Bras som vitnet og bekjente at for fem år siden leide han ut en ku til førnevnte Dorrette, og denne beholdt hun en stund. Imidlertid bannet og oppførte hun seg så ille at han tok kuen fra henne. Siden kom hun inn til ham med utskjelling og onde ord, og sa blant annet, «det skal lønnes og lønnes så tuktelig.» straks etter ble munnen sammensnørt på tre av hans kyr, så de ikke kunne ete, men døde av hunger.»⁶¹ Her er anklagen mot henne ganske tydelig og han beskylder henne

⁶¹ Willumsen, 2017, s 105 og 106

for å først ha skadet hans kyr med å snøre munnen igjen på dem og som en konsekvens av dette dør de av sult. I denne kategorien er det også plassert anklager som handler om skade eller ødeleggelse av gjenstander. I en sak fra 1663 vitner en kvinne ved navn Solve Nilsdatter «Endelig hevder hun at Ingeborg forsøkte og prøvde sin kunst på en båt fra Nordland, som forliste for noen år siden». Vitnet nevner ikke noe om eventuelle mennesker som skal ha blitt skadet eller drept som følge av at Ingeborg skal ha kastet trolldom over båten og det framstår av anklagen at det vitne ønsker å formidle er ødeleggelsen av båten.⁶²

Trusler: En av anklage typene som dukker opp oftest i kildemateriale er vitner som anklager den tiltalte for å ha snakket stygt til, truet dem eller andre. Det er mange tilfeller av at vitne f. eks har kranglet eller hatt en uenighet med den tiltalte og forteller om de alt det stygge den tiltalte har sagt til dem eller noen de kjenner, for så å komme med en trussel mot vitne. Imidlertid har det å snakke stygt om noen og det å komme med trusler blitt delt inn i to forskjellige kategorier i kodeskjema. Dette er fordi alvorlighetsgraden av disse to kan påvirke domsutfallet forskjellig og dette er noe som vil bli sett nærmere på i analysen. Trussel er i kodeskjema definert spesifikt om anklager der vitne tydelig uttrykker at den tiltalte har intensjoner om å skade dem eller noen de kjenner. I rettsprotokollene er det ofte beskrevet som «å love noen ondt». Et eksempel på en trussel finner vi i en rettsak fra 1620 der Johannes Olsen mener han har blitt truet med trolldom for å forbli i et forhold med den tiltalte Karen Edisdatter. Han vitner følgende i rettsaken: «Hun hadde sagt til ham, "får ikke jeg deg, da skal du ikke få noen i Finnmarken" Derfor torde han ikke gjøre henne imot for han fryktet at hun ville gjøre ham ondt. Og han svor ved sin salighets ed at han ville dø på at hun kunne trolldomskunst».⁶³

Snakke stygt om noen: i denne kategorien er det plassert mange av de anklagene som ofte stammer fra krangler vitner og den tiltalte har hatt mellom seg, eller vitner som har overhørt en krangel mellom den tiltalte og noen andre. Typiske eksempler på å «snakke stygt om noen» er f. eks at den tiltalte har kalt noen for en trolldjevel eller anklaget dem for å kunne trolldomskunst i en krangel. Eksempel fra rettsprotokollene er fra en sak i 1657 der Aksel Andersen berettet «at for en tid siden, da herr Laurits i Omgang var kappellan her, kom han inn til Herr Laurits. Da var førstnevnte Dorette i krangel med Gundelle, Peder Sels hustru og blant annet sa Dorette til Gundelle «du er en trolldjevel, og kan fare tilbake på en liten stund når du vil»⁶⁴

⁶² Willumsen, 2017, s 128

⁶³ Willumsen, 2017, s. 30

⁶⁴ Willumsen, 2017, s 106

Mistenkelig utsagn: Dette er de anklagene der vitnene har hørt den tiltalte ytre informasjon om en ulykke eller noen andres død som de ikke burde hatt kunnskap om. Det er altså mistenkelig at de har kunnskap om det og kanskje kan dette indikere at de har kjennskap til trolldom. Det er ikke mange av rettsaken som inneholder vitneutsagn som passer i denne kategorien, men det er allikevel fordelaktig å plassere alle ulike anklagetyper i forskjellige kategorier for å få et riktig bilde på hvordan de forskjellige anklagetyper påvirker rettsakens forløp. Eksempel fra rettsprotokollene på et mistenkelig utsagn finner vi i en rettsak fra 1655 der en kvinne ved navn Kirsten Christensdatter vitnet «at tirsdag morgen, dagen etter at Anders Peder Christensens folk hadde druknet, kom førstnevnte Kirsten Olsdatter inn i Peder Christensen hus og sa om Anders Christensens folk som var druknet «gud glede noen av drengenes sjeler, men Anders Klausen, han døde uskyldig».⁶⁵

Bestriker annens anklage: Dette er en kategori for de vitnene som vitner i en rettsak for å spesifikt motsette seg anklagen som er kommet fra et annet vitne. Et eksempel på dette finner vi i en rettsak fra 1632 der en mann ved navn Thomas Willumsen stevner en mann ved navn Peder Jensen for å ha kalt hans kone for en trollkvinne. Hans hustru, Gjertrud kommer selv fram for retten som vitne og «fortalte at Peder hadde skjelt henne ut for å være en trolldjevel i Herr Hans stue for en stund siden. Og hun sa at Herr Hans, sorenskriveren, Jacob Arnesen og Lasse Nilsen hørte dette. Da kom de tre mennene som Gjertrud hadde nevnt i sin anklage fram i retten og svor ved sin høyeste ed at de aldri hadde hørt førstnevnte Peder Jensen kalle Gjertrud verken trolldjevel eller trollkvinne, men at de hadde noen ord i hop og hva det var, visste de ikke».⁶⁶ Disse tre mennene sitt mål med å vitne i rettsaken er ikke å vitne mot den tiltalte, men å motsi anklagen som er kommet fra Gjertrud og Thomas Willumsen.

I starten av datainnsamlingen var det en kategori som også het *støtter annens anklage*. Dette var fordi det gjentatte ganger i rettsakene var vitner som ikke vitnet om egne opplevelser, men kom fram i rettsaken for å fortelle at noen andres anklage var korrekt. Et typisk eksempel på dette finner vi i en rettsak fra 1628 der Henrik Fransen beretter «at prestens hustru, Barbra, sa til Kaa Anne, «kanskje, Anne, du kan bli brent i år.» Da svarte hun «Blir jeg brent, så går det flere med.» etterfulgt av dette kommer det to menn, Claus Skredder og Elling Knudsen fram og

⁶⁵ Willumsen, 2017, s 102

⁶⁶ Willumsen, 2017, s 52

beretter «at hun bekjente samme ord som førstnevnte Henrik har vitnet».⁶⁷ I slike tilfeller ble vitneutsagnene fra Knudsen og Skredder plassert i kategorien *støtter annens anklage* fordi de i hovedsak vitner for å styrke anklagen til noen andre. Imidlertid ble denne kategorien fjernet og i slike tilfeller ble anklagene som støtter opp under det andre vitner forteller plassert i samme kategori som hovedanklagen. Dette var fordi at selv om de ikke alltid vitner om egne unike opplevelser, forteller de at de har sett, hørt eller opplevd det samme som tidligere vitner og derfor indirekte vitner om det samme. Så i tilfelle over ble Skredder og Knudsen sin anklage som støtter Henrik Fransen sin påstand, plassert i samme kategori som Henrik Fransen sin påstand. I dette tilfelle regnes alle tre vitneutsagnene som trusler.

Kunnskap om trolldom: Dette er en kategori for de anklagene som i hovedsak beskylder den tiltalte for å på en eller annen måte ha vist at de har kjennskap til magiske ritualer eller gjenstander. Typiske eksempler på dette er f. eks at den tiltalte har tilbudt noen en såkalt trylledrikk som i en eller annen grad skulle hjelpe eller eventuelt skade en annen person. I en rettsak fra 1654 vitner en mann ved navn Rasmus Sigvartsen «at for kort tid siden var hun hos dem samt hos åtte andre menn samme sted og tilbød dem også en slik drikk for at de ikke skulle drukne på havet». Denne anklagen ble støttet opp under av tre andre vitner som også fortalte at de hadde hørt henne tilby en slik drikk.⁶⁸ I slike saker var det enkelt å plassere anklagene i denne kategorien, men det er andre saker det har vært større tvil om hvor anklagen passer inn. Som i tilfelle med en rettsak fra 1628 der en kvinne ved navn Ingeborg Jonsdatter berettet for retten at «den dagen hun bar torv til slottet hørte hun ved herr Christensens bod at Kaa Anne skjelte ut Oluf Nilsens hustru for å være en trollkvinne, og sa at det Onde satt under hennes stakk».⁶⁹ Denne anklagen har blitt plassert i kategorien *kunnskap om trolldom* fordi det kan virke som om vitne ønsker å formidle at den tiltalte, Kaa Anne, ikke bare har skjelt ut en kvinne, men også har informasjon om hva som gjør henne til en trollkvinne, nemlig at djevelen sitter under hennes stakk. Denne anklagen kunne også blitt plassert i kategorien *snakke stygt om noen* og i denne kategorien finner vi også mange anklager som går på utskjelling for å være trollkvinne, men det er den siste tilleggsinformasjonen som gjør at denne anklagen blir kategorisert som kunnskap om trolldom og ikke snakke stygt om noen.

⁶⁷ Willumsen, 2017, s 49

⁶⁸ Willumsen, 2017, s 89

⁶⁹ Willumsen, 2017, s 49

Helbredelse: I den siste kategorien i kodeskjema finner vi helbredelse og dette er en av de lettere kategoriene å plassere anklager i. Dersom vitnet anklager den tiltalte for å ha helbredet dem selv eller sett dem helbrede noen andre er det plassert i denne kategorien. Dette er også de anklagene som er definert som signeri. Et eksempel på en anklage om helbredelse finner vi i en rettsak fra 1678 der et vitne ved navn Tore Jacobsen berettet at den tiltalte Synøve Johannesdatter hadde gjort ham syk, men etter at hun la en hånd på hans bryst igjen ble han bedre igjen.⁷⁰ Typisk for helbredelsesanklagene er at de ofte kommer sammen med anklagene om skade.

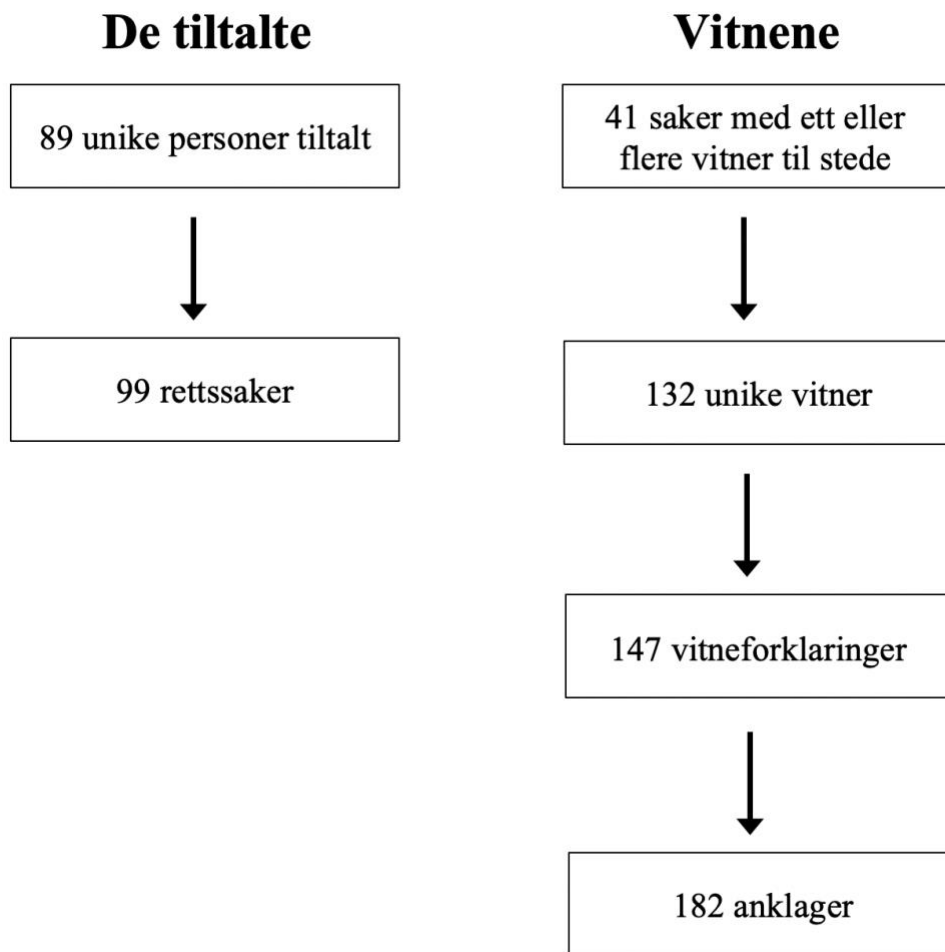
Dette er måten jeg har valgt å strukturere og sette opp kodeskjema. Variablene og kategoriene som er blitt brukt i kodeskjema har blitt valgt etter en grundig gjennomgang av kildemateriale og det er disse jeg mener vil gi best mulig oversikt og informasjon om vitnene i trolldomsprosessene i Finnmark.

Datasett

I datasettet har jeg som nevnt over valgt å utelukkende fokusere på de rettsprotokollene som er å finne i Willumsen sin bok fra 2017. Det eksisterer imidlertid noen flere prosesser fra Finnmark i denne tidsperioden, men disse har ikke blitt inkludert, både på grunn av tilgjengelighet, men også fordi jeg mener det er en tilstrekkelig samling av saker i Willumsens kildekrift til å kunne gi et representativt bilde av vitnene og deres rolle i trolldomsprosessene i Finnmark.

Figur 2 viser en enkel oversikt over datasettet. Datasettet inneholder 89 uniker personer tiltalt i 99 forskjellige rettsaker. Årsaken til forskjellen mellom disse tallene er at noen personer blir tiltalt for trolldom i en rettsak uten å bli dømt, for så å bli tiltalt på nytt i en senere rettsak. Figur 2 viser også at det kun er vitner til stede i 41 av 99 saker (58 saker gikk altså uten vitner). Disse sakene ser totalt 132 unike vitner som til sammen avgir 147 vitneforklaringer (noen vitner avgir forklaring i flere saker). I disse 147 vitneforklaringene finner jeg at det ligger 182 anklager mot tiltalte (noen vitneforklaringer inneholder altså flere anklager). Tabell 2 viser hvordan saker og vitneforklaringer er fordelt geografisk og over tid, mens Tabell 3 lister opp alle sakene som inngår i datasettet, samt litt informasjon om hvor sak, og hvor mange vitner saken inneholder.

⁷⁰ Willumsen, 2017, s 206

Figur 2. Oversikt over datasettet.

Enkeltsaker

Inspirasjonen til denne masteroppgaven kommer som nevnt over fra Liv Helen Willumsen sin bok «Dømt til ild og bål» fra 2013. Hun forsøker å besvare hvorfor de demonologiske ideene fikk så stor innflytelse i enkelte områder, blant annet i Finnmark, og hvilken betydning dette fikk for prosessene der. For å undersøke dette kombinerer hun metodene statistisk analyse og narrativ analyse ved å nærlese enkeltsaker. Willumsen sitt formål med den narrative analysen er å undersøke hvordan de ulike aktørene sine stemmer kommer fram og hvordan de interagerer med hverandre under en trolldomsrettsak. Hun er opptatt av å ivareta alle de individuelle

	Antall saker	Antall vitneutsagn
Sted		
<i>Øst-Finnmark</i>	83	107
Kiberg	4	1
Makkaur	2	0
Omgang	2	7
Sveholt	1	3
Vadsø	18	49
Vardø	56	47
<i>Vest-Finnmark</i>	16	40
Alta Tingsted	2	6
Gåsnes	1	0
Hammerfest	6	17
Hasvåg	1	2
Kjelvik	5	10
Loppa	1	5
Tid		
1620-1629	19	46
1630-1639	13	16
1640-1649	0	0
1650-1659	21	27
1660-1669	32	12
1670-1679	7	26
1680-1689	3	12
1690-1699	4	8

Tabell 2. Saker og vitneforklaringer, etter sted og tid.

stemmene som kommer fram i en rettsak, ikke bare den tiltalte, men også lovens, skriveren og vitnenes stemme. Det er i denne narrative analysen at min metode skiller seg fra Willumsen sin. Jeg kommer til å bruke eksempler fra kildene og vise til enkeltsaker i min analysedel, men dette har som formål å eksemplifisere de dataene som er vist i tabellene. Gjennom å vise hvordan sammenhengene og hendelsene som er vist gjennom tallene, kunne utspille seg i en faktisk rettsak. Dette kan f. eks være å vise enkle sitater som viser hva ulike aktører i rettsaken forteller eller det kan være gjennomganger av hele rettsaker for å eksemplifisere hvordan en rettsak med mange vitner kunne forløpe seg, i motsetning til en rettsak uten noen vitner.

Nr.	Navn	År	Sted	Straff	Antall vitner registrert i datasettet
1	Karen Edisdatter	1620	Omgang (Ø.F.)	ild og bål	6
2	Kirsten Sørensdatter	1621	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
3	Lisebet Nilisdatter	1621	Omgang (Ø.F.)	ild og bål	1
4	Mette Thorgiersdatter	1621	Gåsnes (V.F.)	uklart/ingen dom	0
5	Ingri, Thorkild Andersens hustru	1621	Hammerfest (V.F.)	ild og bål	4
6	Rasti Raulsen	1621	Hammerfest (V.F.)	ild og bål	6
7	Find Thordsen	1621	Hammerfest (V.F.)	ild og bål	1
8	Elin Thorstensdatter	1624	Hasvåg (V.F.)	annen straff	2
9	Gundell Olsdatter	1625	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	3
10	Ingeborg Jørgensdatter	1625	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	0
11	Marren Christendatter	1626	Kjelvik (V.F.)	uklart/ingen dom	1
12	Marritte Edisdatter	1626	Kjelvik (V.F.)	uklart/ingen dom	3
13	karen Mogensdatter	1626	Vadsø (Ø.F.)	ild og bål	0
14	Marritte Edisdatter	1626	Kjelvik (V.F.)	ild og bål	1
15	Ingeborg fra Hammingberg	1626	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	0
16	Quiwe Baarsen	1627	Alta tingsted (V.F.)	ild og bål	0
17	Jacob Thommesen	1627	Alta tingsted (V.F.)	frifunnet	6
18	Jon Tip	1627	Sverholt (Ø.F.)	annen straff	3
19	Kaa Anne	1628	Vardøhus (Ø.F.)	uklart/ingen dom	9
20	Oluf Jonsen	1630	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	1
21	Peder jensen	1631	Kjelvik (V.F.)	frifunnet	5
22	Kari, jetmund Sivertsens hustru	1632	Vadsø (Ø.F.)	ild og bål	4
23	Synøve, anders normørings hustru	1632	Vadsø (Ø.F.)	ild og bål	0
24	Nils Pedersen	1632	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	4
25	Kirsten, Rasmus Sivertsens hustru	1632	Vardøhus (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
26	Birgitte, gammel-christophers hustru	1632	Vardøhus (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
27	Kirsten, Rasmus Sivertsens hustru	1634	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
28	Ingeborg fra Hammingberg	1634	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
29	Marritte Thamisdatter	1634	Makkaur (Ø.F.)	ild og bål	0
30	Sarve Pedersen	1634	Kjelvik (V.F.)	ild og bål	0
31	Marette, Oluf Mørings hustru	1634	Makkaur (Ø.F.)	ild og bål	0
32	Anne Mattisdatter	1634	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	2
33	Gundelle Omundsdatter	1652	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
34	Bodelle, Aksel Andersens hustru	1652	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	3
35	mette danielsdatter	1652	Vardøhus (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
36	baarne, hustru til Willands Klokke	1652	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
37	Marette Andersdatter, hustru til Oluf Rasmussen	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
38	Synøve Olsdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
39	Berigette Edisdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
40	Eli Sigvartsdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
41	Berigette Cristophersdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0

42	Berigette Johannesdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
43	Guri Edisdatter	1653	Kiberg (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
44	Lisebet Poulsdatter	1653	Kiberg (Ø.F.)	ild og bål	0
45	Baarne Olsdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
46	Anne Pedersdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
47	Gjertrud Thronsdatter	1653	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
48	Karen Jonsdatter	1654	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	11
49	Marette rasmusdatter	1654	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	1
50	Kirsten Olsdatter	1655	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	7
51	Siri Christophersdatter	1655	Vardø (Ø.F.)	annen straff	0
52	Mari Tamisdatter	1655	Vardø (Ø.F.)	annen straff	0
53	Dorette Lauritsdatter	1657	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	4
54	Dorette Lauritsdatter	1662	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	5
	Margrette Jonsdatter, Styrk				
55	Olsens hustru	1662	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	0
56	Karen Nilsdatter 1	1662	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	1
57	Guri Olsdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	1
	Margrette Jonsdatter, Styrk				
58	Olsens hustru	1662	Vardøhus (Ø.F.)	annen straff	0
59	Dorette Lauritsdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
60	Maren Sigvaldsdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
61	Ragnild Clemisdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
62	Maren Mogensdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
63	Maritte Rasmusdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
64	Maren Henningsdatter	1662	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
65	sigri olsdatter	1662	Kiberg (Ø.F.)	annen straff	1
66	Ingeborg iversdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	0
67	Maren Olsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
68	guri fra ekkerøy	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
	Ingeborg fra Makkaur, peder				
69	kroghs hustru	1663	Vardøhus (Ø.F.)	annen straff	1
70	Solve Nilsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
	Margrette Jonsdatter, Styrk				
71	Olsens hustru	1663	Vardøhus (Ø.F.)	annen straff	1
72	Karen Iversdatter	1663	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	0
73	Maren Olsdatter	1663	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	0
74	ellen gundersdatter	1663	Vadsø (Ø.F.)	ild og bål	0
75	Karen Andersdatter	1663	Vadsø (Ø.F.)	ild og bål	0
	Margrette Jonsdatter, Styrk				
76	Olsens hustru	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
77	Ragnilde Endresdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	frifunnet	0
78	Sigri Jonsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	1
79	Gundelle olsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
80	Dorette Poulsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	annen straff	0
81	Barbra Olsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	1
82	Bodel Clausdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
83	Birgitte Olufsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
84	karen olsdatter	1663	Vardøhus (Ø.F.)	ild og bål	0
85	Anne Rhodius	1666	Vardøhus (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
86	Magdelene Jacobsdatter	1671	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	8
87	Laurits Sørensen Faag	1671	Vardø (Ø.F.)	annen straff	0
88	Marit Gundersdatter	1672	Hammerfest (V.F.)	frifunnet	1
89	Nils Laas Find	1672	Hammerfest (V.F.)	annen straff	0

90	Lange Mogens Zarasen Find	1672	Loppa (V.F.)	annen straff	5
91	Synøve Johannesdatter	1678	Vadsø (Ø.F.)	ild og bål	4
92	Kirsten Knudsdatter	1679	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	8
93	Gunder Tommesen Find	1685	Hammerfest (V.F.)	annen straff	5
94	Karen Nilsdatter 2	1688	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	5
95	Ole Andersen	1689	Vadsø (Ø.F.)	frifunnet	2
96	Karen Simensdatter	1690	Kiberg (Ø.F.)	frifunnet	0
97	Marite Nilsdatter	1690	Vadsø (Ø.F.)	annen straff	3
98	Anders Poulsen	1692	Vadsø (Ø.F.)	uklart/ingen dom	0
99	Villum Gundersen	1692	Vadsø (Ø.F.)	annen straff	5

Tabell 3. Oversikt over alle saker som inngår i datasettet.

V.F = Vest-Finnmark; Ø.F. = Øst-Finnmark.

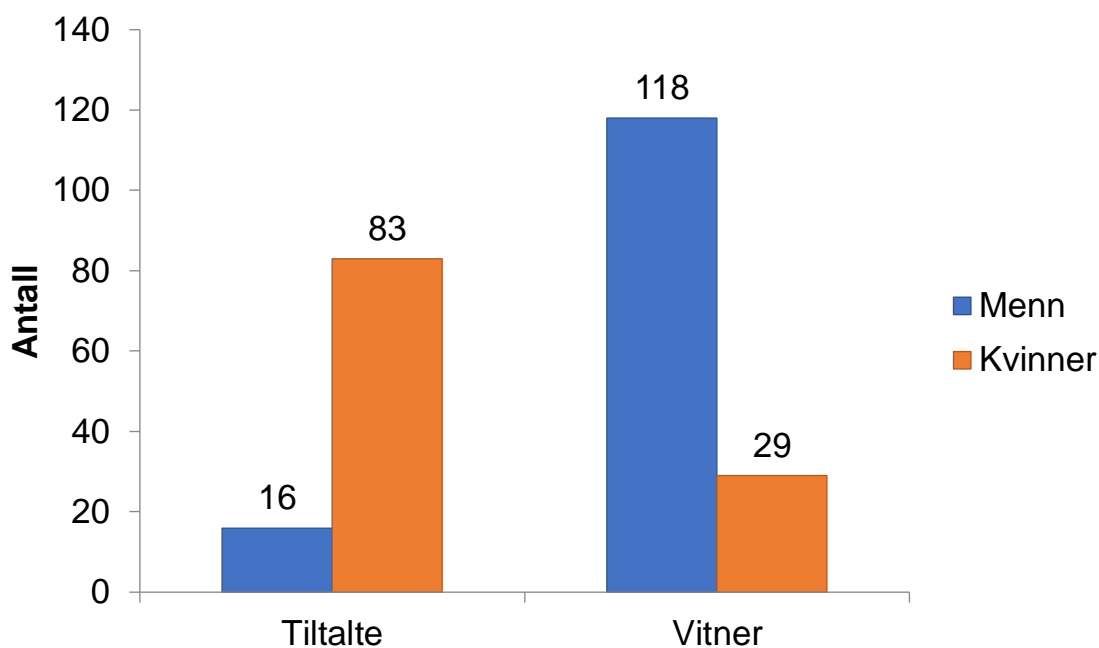
Willumsen bruker enkeltsakene til å belyse nye aspekter ved prosessene og ser på hver aktør sin unike rolle og stemme for å forsøke å forstå deres betydning i trolldomsrettsakene. Hun påpeker at rettsreferatene kan brukes som beskrivelser av det som skjedde i en rettsak eller som tekster som representerer den som snakker og dermed kan leses med mer komplekse meninger. Jeg vil i hovedsak vise til funnene som er gjort gjennom min datainnsamling og trekke konklusjoner om prosessene i Finnmark ut i fra disse. Jeg vil i hovedsak bruke enkeltsakene som rettsreferater som beskriver hva som skjedde under rettsaken og hvordan dataene kan hjelpe oss til å forstå mer av hva de forteller.

Kapittel 4: Analyse

Hvem var vitnene?

Figur 3 viser fordelingen av menn og kvinner blant både tiltalte og vitner i datasettet. Vi ser at blant de tiltalte er det en klar overvekt av kvinner. Totalt er det 83 kvinner og bare 16 menn som ble tiltalt. Denne kjønnsubalansen er nokså kjent fra tidligere forskning. Hvis vi derimot ser på vitnene, er det klart flest menn: 118 vitneforklaringer gitt av menn, sammenlignet med 29 gitt av kvinner.

Vi vet fra tidligere forskning hva som kan være årsakene til den høye kvinneandelen blant de tiltalte, men hva kan skyldes den lave kvinneandelen og den høye mannsandelen blant vitnene? En mulig forklaring kan være kvinners rettsstatus på 1600-tallet. Finnmark på 1600-tallet var et patriarkalsk samfunn og dette kan vi også se i kildene og hvordan kvinner ofte er referert til som tilhørende til sin ektemann. Et typisk eksempel på dette er at de blir referert til som «Kari, Jetmund Sivertsens hustru» eller «Ingri, Thorkild Andersens hustru». Det kan av denne grunn tenkes at kvinners vitneprov ikke ble akseptert eller trodd på lik linje som menns vitneprov. Samtidig kunne det da være naturlig å tenke at menn kunne vitne på vegne av sin hustru og fortelle retten om hennes opplevelser, men dette ser vi bare i en rettsak gjennom hele perioden. At kvinners vitneprov kunne bety mindre i retten kan vi muligens se i en rettsak fra 1632 der en kvinne ved navn Kirsten har stevnet for retten en mann ved navn Nils Pedersen for å ha skjelt henne ut for å kunne trolldom. Retten spør henne om det er sant at hun kan trolldomskunst og til dette svarer hun nei. Imidlertid kommer det fram nye vitner i rettsaken, «Herr Hans Pedersen kom frem og bekjente at Kari, Jetmunds hustru, bekjente at Kirsten, Rasmus Sivertsens hustru var likeså god i trolldomskunst som hun var. Laurits Bras bekjente at han hadde hørt samme ord fra henne. Herr Christen Mikkelsen berettet at Peder Henningsens hustru beklaget seg for ham over at hennes mann tidligere var på Kirstens torvhaug da Karen kom dit ut sammen med en annen kvinne for å reise torv. Da sa Kirsten, «Du skal brenne den torven med ve og smerte» og hun viste Herr Christen sine ben, som han bekjente så ganske ynkelig ut.» Det kommer altså samtlige mannlige vitner fram og beretter at de har hørt fra allerede dømte trollkvinner, at Kirsten også kunne trolldom og at Nils Pedersen som hun opprinnelig stevnet hadde rett i sine utskjellinger. På bakgrunn av disse vitneprovene blir Kirsten noen dager senere selv ført for

Figur 3. Kjønn på tiltalte og vitner.

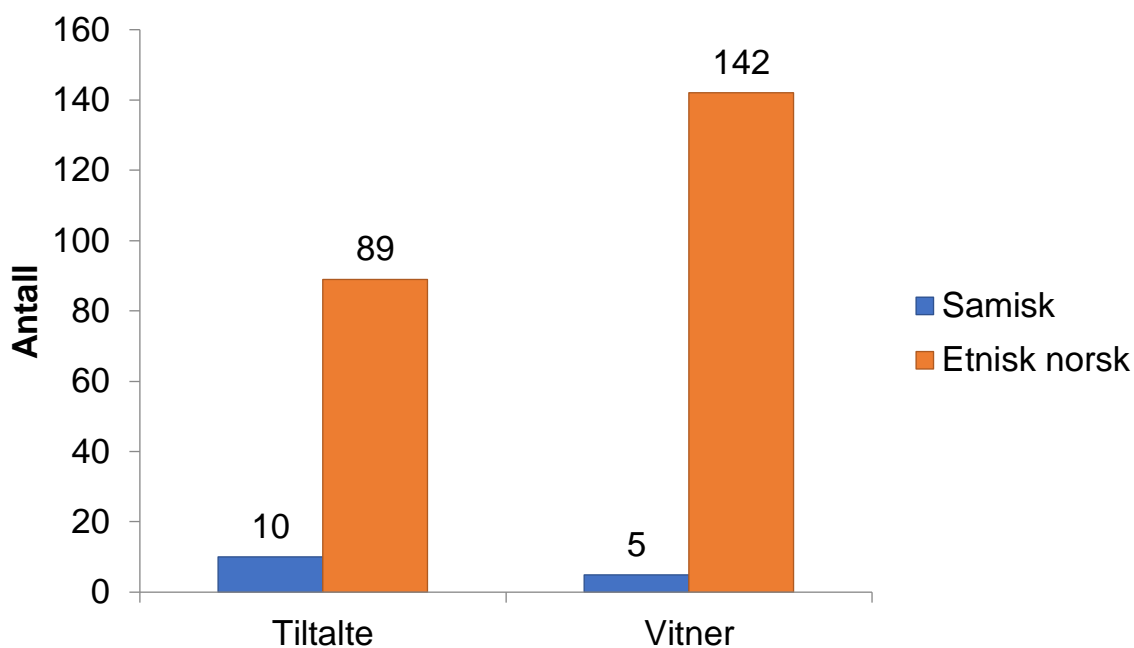
Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

retten for brudd på trolldomsloven, prøvd på sjøen og et par år senere henrettet for trolldom.⁷¹ Denne saken viser ikke bare hvordan kvinners stemme hadde mindre betydning enn menns i en rettsak, men den kan også fortelle oss noe om den risikoen det kunne innebære å være et kvinnelig vitne i en trolldomsrettsak. Kvinner var generelt mer utsatt for å få en trolldomsanklage mot seg og det å stikke seg fram som f.eks. et vitne i en trolldomsrettsak, kunne potensielt bidra til å rette mistanke mot deg selv.

Figur 4 viser etnisitet på tiltalte og vitner. I begge tilfellene ser vi at det er en klar overvekt etnisk norske og relativt få samer. Dette er til en viss grad å forvente siden samene var en minoritet. Men selv hvis vi tar hensyn til andelen samer i Finnmark på 1600-tallet, som var omlag 40% (ca. 1300 av en total befolkning på 3200) så er andelen av både samiske tiltalte og samiske vitner liten.⁷² Det er likevel verdt å merke seg at antallet samiske tiltalte er en god del høyere enn samiske vitner.

⁷¹ Willumsen, 2017, s 53 og 54

⁷² Hagen, 2015, s 12

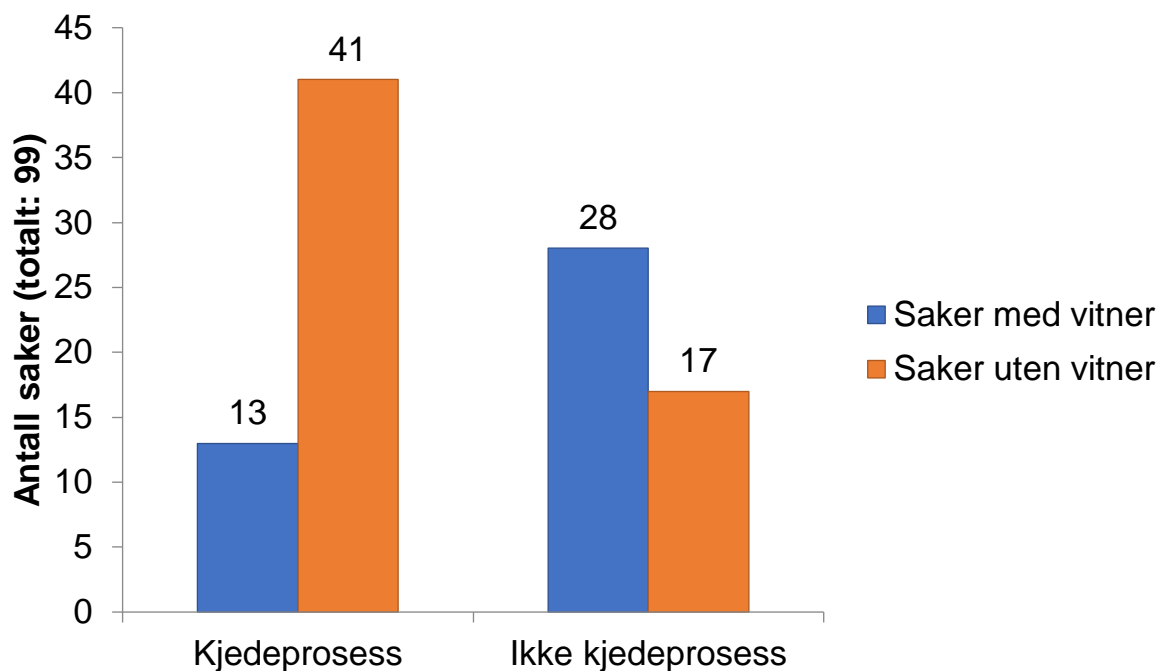
Figur 4. Etnisitet på tiltalte og vitner.

Samer utgjør 10% av de tiltalte, men bare 3,4% av vitneutsagnene er gitt av samer. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Hvilke saker hadde vitner?

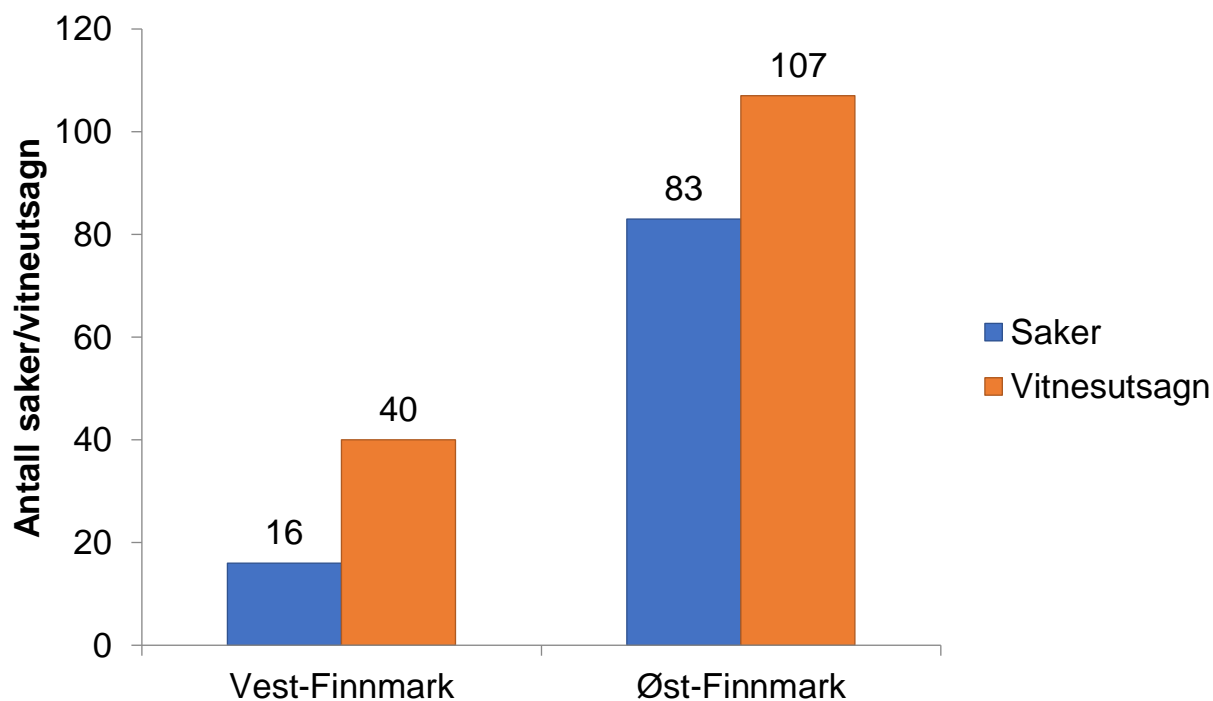
Figur 5 viser fordelingen av saker med og uten vitner i saker som er del av kjedeprosesser og saker som ikke er del av slike prosesser. Det er en klar tendens til at saker som er del av kjedeprosesser går uten vitner. I denne kategorien er det kun vitner i 13 av 54 saker. Vitner er langt mer vanlig i saker som ikke er del av kjedeprosesser (28 av 45 saker). Dette kan muligens forklares av at retten anså det som tilstrekkelig bevis for å dømme en person at han eller hun var anklaget av en allerede dømt trollmann/trollkvinne. I tillegg var det mindre behov for vitner i saker hvor tiltalte raskt tilstår. Dette er noe vi ser ofte i kjedeprosesser.

Figur 6 gir en oversikt over antall saker og vitneutsagn i Vest-Finnmark og Øst-Finnmark. Figuren viser en klar overvekt av både saker og vitner i Øst-Finnmark. Men vi kan se at det generelt sett er flere vitner per sak i Vest-Finnmark enn i Øst-Finnmark. I Vest-Finnmark er det i snitt 2,5 vitner per sak (40/16), mens det i Øst-Finnmark er 1,3 vitner per sak (107/83). Denne forskjellen kan muligens forklares av at det i Øst-Finnmark var betraktelig flere tilfeller av

Figur 5. Saker med og uten vitner, etter kjedeprosess-status.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

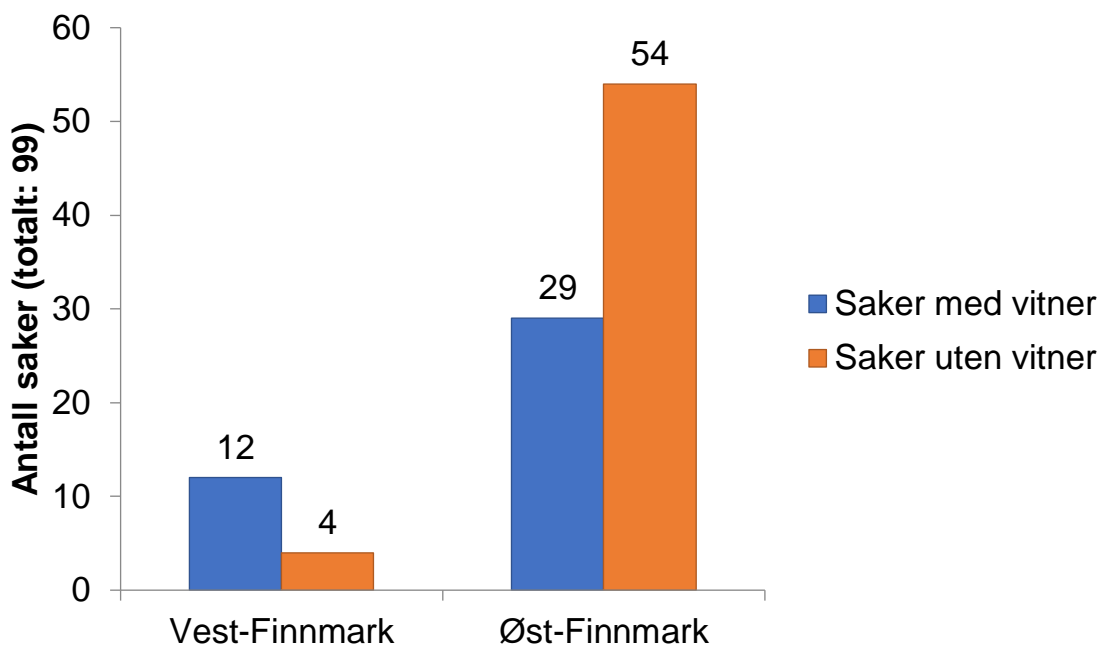
Figur 6. Antall saker og vitneutsagn, etter sted.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

kjedeprosesser enn i Vest-Finnmark. I denne typen saker var det vanligvis få vitner, et poeng jeg vil komme tilbake til under.

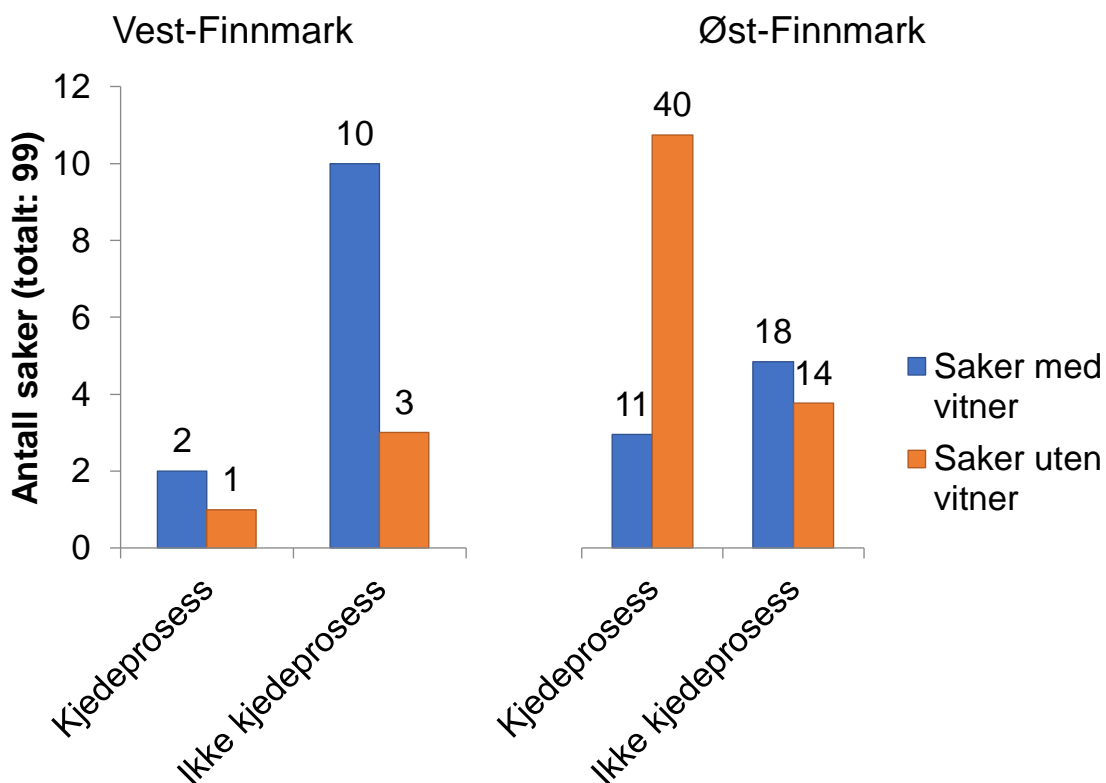
Figur 7 viser fordelingen av saker med og uten vitner i Vest- og Øst-Finnmark. I denne figuren blir forskjellen mellom de to regionene enda tydeligere. Mens det i Vest-Finnmark var vitner til stedet i 75% av sakene, var det i Øst-Finnmark kun vitner i 35% av sakene. Vi vet at det innad i Finnmark var store geografiske forskjeller på kjønn og etnisitet, men også på omfanget av hvor det var flest trolldomsprosesser. Vest-Finnmark har som nevnt over en høyere andel menn som blir anklaget for trolldom, mange av disse var samiske og det er en liten andel av sakene fra Vest-Finnmark som inneholder tilståelser om djevelpakt. Typisk for saker med elementer av demonologi er at de er en del av en kjedeprosess som ofte er forbundet med få til ingen vitner og tilståelser av djevelpakt.

Den høye andelen av vitner i rettsakene i Vest-Finnmark og den lave andelen i Øst-Finnmark kan forklares av at det i Øst-Finnmark var mye flere kjedeprosesser. Figur 8 viser at dette i stor grad er tilfellet. Hvis vi ser på søylene for Øst-Finnmark ser vi at det er kun saker som er del av kjedeprosesser (altså hvor den tiltalte er anklaget av en person som allerede er dømt for trolldom) at det er en høy andel saker uten vitner (79%). I saker som ikke er del av kjedeprosesser er det vitner i de fleste sakene også i Øst-Finnmark (56%).

Figur 7. Saker med og uten vitner, etter sted.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 8. Saker med og uten vitner, etter sted og kjedeprosess-status.

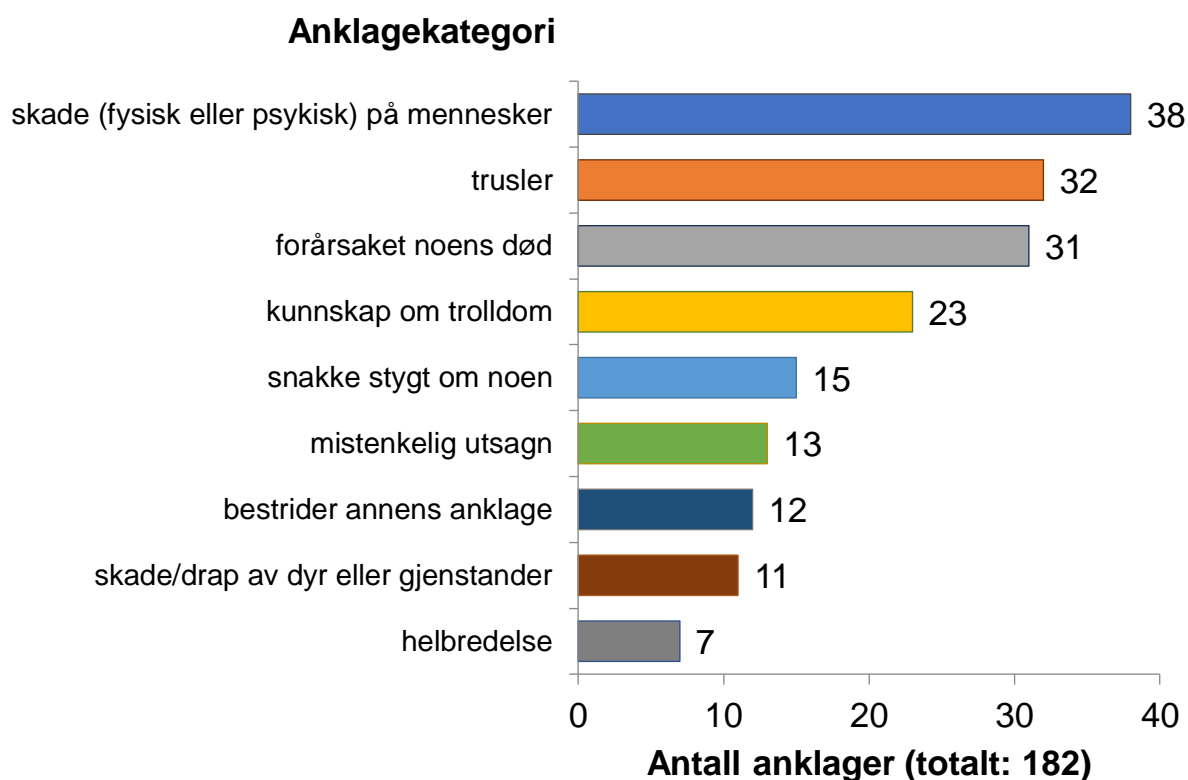
Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Hva vitnet vitnene om?

Figur 9 gir en oversikt over hvor ofte forskjellige typer anklager forekommer i vitneutsagnene. Den vanligste typen anklage dreier seg om skade (enten fysisk eller psykisk) på mennesker. Et eksempel på en slik anklagetype kan være at den tiltalte skal ha brukt trolldom for å skade noens rygg eller satt en sinnsforvirring i dem. Den nest vanligste anklagetyper er at den tiltalte skal ha kommet med trusler mot noen. Den tredje vanligste er at den tiltalte skal ha forårsaket noens død. De minst vanlige typer anklager er skade/drap av dyr eller skade på gjenstander, samt helbredelse.

En mulig årsak til denne fordelingen av anklager, kan være at de hendelsene som vanligvis ble forbundet med trolldom, var de hendelsene som befolkningen på 1600-tallet ikke fant en naturlig forklaring på. Eksempler på slike hendelser kunne være at noen fikk akutte ryggproblemer, en båt forliste eller at dyr plutselig døde. Befolkningen leitet etter årsakssammenhenger i alle slike hendelser og hvis noen hadde kommet med trusler eller mistenkelige utsagn rett før en ulykke inntraff, kunne de fort bli mistenkt for trolldomskunst. I en sak fra 1620 ser vi mange eksempler på vitner som forteller om nettopp slike hendelser og i et forsøk på å forklare dem anklager en kvinne ved navn Karen Edisdatter for trolldom. Anders Rasmussen er et av disse vitnene og han forteller at «hans kone hadde sydd to halstørklær for førstnevnte Karen, og da hun skulle hente dem og ikke hadde noe å betale arbeidslønnen med, fikk hun dem ikke. Da sa hun, «Noe, noe, det skader ikke, du kan godt beholde dem.» Og straks deretter fikk hun vondt og gikk med stav i lang tid. Da gikk han ned til førstnevnte Karen og sa, «Dersom du ikke tar bort det vonde som du har pålagt min hustru, skal du få vite av det.» Da sa hun, «Kunne jeg gjøre noe, da skulle jeg gjøre det først med deg. Be din hustru komme til meg.» Og da hun kom til henne, ble hun straks bedre, og hun gikk stavløs hjem igjen». Dette er en typisk anklage om skade på mennesker fra rettsakene i Finnmark. Anders Rasmussen leter etter forklaringen på hvorfor hans hustru har fått problemer med ryggen, og siden Karen Edisdatter nettopp hadde skjelt henne ut virker det som en rimelig antagelse at hun kan være involvert. I den samme rettsaken mot Karen er det et vitne ved navn Johannes Olsen som beskylder henne for å ha forårsaket noens død, som også er en av de vanligste anklagetyper. Han forteller at Karen hadde truet en mann ved navn Abraham og som like etter dette omkom i en båtulykke. Også her ser vi hvordan vitnene er ute etter å forklare hendelser de ikke forstår med hjelp av trolldom.⁷³

⁷³ Willumsen, 2017, s 29 og 30

Figur 9. Hyppigheten av forskjellige typer anklager.

Anklagekategoriene forteller hva vitnet anklaget den tiltalte for å ha gjort. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Den anklagen som dukker opp færrest ganger i datasettet er anklager om helbredelse. Helbredelsesmagi, eller signeri var en del av den gamle folketroen på magi og denne formen for magi ble ikke kriminalisert før i 1617. En mulig forklaring på hvorfor anklager om helbredelse dukker opp sjeldent, kan være at befolkningen fremdeles ikke anser dette som farlig eller et lovbrudd, selv om myndighetene nå har definert det slik. Det kan tenkes at befolkningen i Finnmark så på helbredelsesmagi som en nødvendighet for samfunnet og ikke ønsket å vitne mot de som hadde brukt det for å hjelpe. Det er også sjeldent at helbredelse står alene som eneste anklage fra et vitne og i de fleste saker kommer disse som en del av en anklage om skade på mennesker. Som i saken over der Anders Rasmussen vitner om hvordan Karen Edisdatter har skadet hans hustrus rygg, men han forteller også om hvordan Karen har helbredet ryggen hennes igjen. Ut ifra konteksten framstår det ikke som Anders Rasmussen legger noe særlig

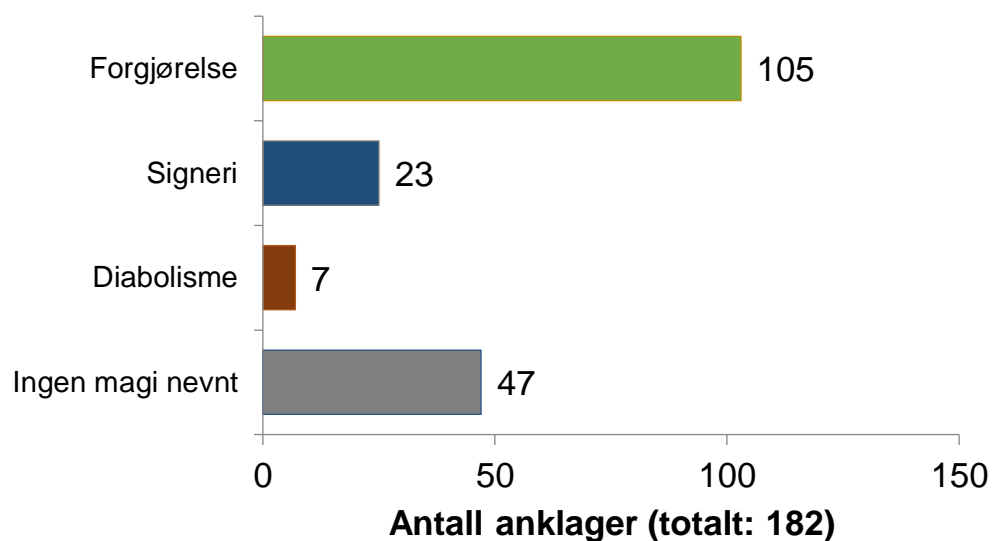
vekt på helbredelsesmagien, men bruker det som en del av anklagen for å styrke troen på at Karen har utført trolldom.

Hva var de vanligste typene magi som nevnes i vitneutsagnene? Figur 10 viser fordelingen av magityper, kodet basert på vitneutsagnene. Den langt på vei vanligste magitypen er forgjørelse, som nevnes i 105 av anklagene. Forgjørelse betyr svart magi og er i kodeskjema definert som alle vitneutsagn som handler om å drepe eller skade mennesker, dyr eller gjenstander. Et eksempel på en sak der mange av vitneutsagnene handler om forgjørelse, er en sak fra 1621 der en mann ved navn Rasti Raulsen er tiltalt for trolldom. Det er totalt 6 vitner i saken mot Rasti og et av dem heter Rasmus Baardsen. Han forteller «at for noen år siden da hans datter Ingeborg bodde på Slettnes og var forgjort av sinnsforvirring, og besatt, kom hennes far, førstnevnte Rasmus Baardsen til henne og spurte hva som hadde skjedd med henne. Da klaget hun på Rasti og straks lot Rasmus Baardsen ham hente. Da han kom truet han ham og sa "tar du ikke det onde fra min datter som du har påført henne skal jeg få deg på ilden". Neste dag var Ingeborg vel tilpass. Det onde han tok fra henne satte han i Bent Ellingsens Geit som de straks måtte slå i hjel og kaste på sjøen». Rasmus anklager Rasti for å ha skadet hans datter psykisk og gjort henne sinnsforvirret, deretter mener han at Rasti skal ha helbredet henne fra sinnsforvirringen, men overført den til en geit som av den grunn måtte drepes.⁷⁴ Som nevnt over er slike forgjørelsesanklager blant de mest vanlige anklagetyperne, og en mulig grunn til dette er at befolkningen ønsker en forklaring på hendelser som vanskelig lar seg forklare. Hvorfor Rasmus sin datter er syk av sinnsforvirring, men så tilsynelatende blir frisk igjen etter at han truet Rasti er noe som kan forklares med trolldom.

Langt mindre vanlige er signeri, som nevnes i 23 anklager. Signeri er hvit magi og er i kodeskjema definert som vitneutsagn som handler om å helbrede noen, ha kunnskap om trolldom eller å komme med mistenkelig utsagn om f. Eks ulykker. Helbredelse er som nevnt over en av de anklagetyperne som blir nevnt færrest ganger i datasettet. Ifølge lovgivingen av 1617 skulle nå alle former for trolldom kriminaliseres og dette inkluderte den hvite magien, signeri. Grunnen til dette var at de demonologiske ideene som nå hadde fått innpass hos embetsmenn og de lærde, fortalte at ingen mennesker kunne utøve trolldom uten hjelp fra djevelen, inkludert hvit magi. Til tross for dette er det få vitner som forteller om signeri og en grunn til dette kan være at befolkningen i Finnmark ikke anså signeri som farlig magi, selv om

⁷⁴ Willumsen, 2017, s 35 og 36

Magitype nevnt i anklage

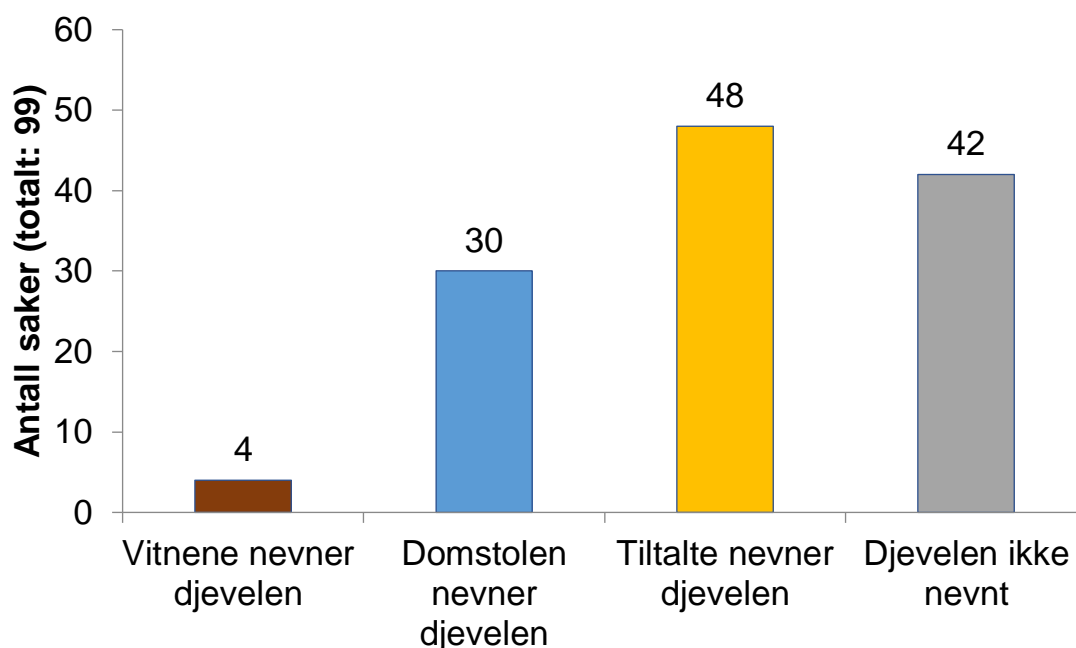
Figur 10. Hyppigheten av forskjellige typer magi nevnt i anklagene.

Magitypene er kodet basert på vitneforklaringene. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

myndighetene nå definerte det slik. Det kan også tenkes at allmuen ikke delte myndighetens trolldomstro i den forstand at det krevdes en djevlepakt for å utføre trolldom.

Diabolisme, altså trolldom som er utført med hjelp av djevelen, er den minst vanlige magitypen og nevnes kun i 7 av totalt 182 anklager. Av disse 7 anklagene er 4 av de i såkalte injuriersaker, det vil si saker der den tiltalte ikke er anklaget for trolldom, men f. eks stevnet for retten for å falskt ha anklaget noen andre for trolldom. Et eksempel på en slik sak er en sak fra 1628 der en kvinne ved navn Kaa Anne er tiltalt for å ha anklaget noen andre for trolldomskunst. Et vitne ved navn Ingeborg Jonsdatter forteller at «den dagen hun bar torv til slottet hørte hun ved herr Christensens bod at Kaa Anne skjelte ut Oluf Nilsens hustru for å være en trollkvinne, og sa at det One satt under hennes stakk». Et annet vitne forteller at de har hørt det samme som Ingeborg om Kaa Anne og et annet vitne forteller at «Kaa Anne skjelte ut Lisbet for å vite like vel hvor grøde er som noen fisker som ror ut her. Og hun sa at fanden satt i hennes hjerte og at hun selv hadde reist uvær mot svigersønnen».⁷⁵ Ingen av vitnene anklager faktisk Kaa Anne for å ha

⁷⁵ Willumsen, 2017, s 49

Figur 11. Hyppigheten av at forskjeller aktører nevner djevelen.

Merk at tallene i denne grafen ikke summerer til 99 (det totale antallet saker) fordi flere aktører kan nevne djevelen i en og samme sak. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

utøvd trolldom, men de nevner alle djevelen i sin anklage og derfor er det kodet som Diabolisme. Det er også viktig og ha med disse sakene for å bedre forstå hva allmuen trodde på. Trodde allmuen på djevelen og djevelpakt slik som myndighetene gjorde? Rune Blix Hagen skriver i sin bok *Ved porten til helvete* at det kan virke som om troen på djevelen er noe de lærde og de som har innsikt i demonologien tror på. Mens allmuen i Finnmark fremdeles holder fast ved den gamle folketroen på magi, som i hovedsak går ut på at mennesker selv kan lære seg å bruke trolldomskunst.⁷⁶ Funnene i denne oppgaven kan støtte den teorien. For som vi ser i figur 9 er det uhyre sjeldent at vitnene nevner djevelen i vitneutsagnene deres.

Figur 11 viser hvor ofte vitnene nevnte djevelen sammenlignet med hvor ofte domstolen og den tiltalte nevnte djevelen. Blant disse tre aktørene er det klart vitnene som nevner djevelen sjeldnest. Det er kun 4 saker, 2 av de er injuriesaker, hvor vitnene nevner djevelen, sammenlignet med 30 saker hvor domstolen gjør det, og 48 saker hvor tiltalte selv nevner

⁷⁶ Hagen, 2015, s 17 og 18

djevelen. Som nevnt over kan funnene i figur 9 og 10 være med å underbygge teorien om at allmuen sin trolldomstro skiller seg fra myndigheten sin. Forestillingen om at man trengte en djevelpakt for å kunne utøve trolldom var utbredt i lærde miljøer og ble formidlet videre av prester, jurister, embetsmenn og andre representanter for eliten. I 1617 ble dette også gjort gjeldene gjennom loven, ikke bare i Norge, men over hele Europa. I lovverket het det nå at de rette trollfolk er de «som med djefvelen-sig bebundit hafver eller med hannom omgaais og disse skulle straffis paa deris hals uden all naade».⁷⁷ Ideen om at trolldom var en kraft man kunne lære seg å bruke ble nå sett på som vranglære og overtro.

Teorien om at det er myndighetene og ikke allmuen som tror på de demonologiske ideene kommer tilsynet i figur 10. Et eksempel på en sak der domstolen nevner djevelen er en sak fra 1652 der en kvinne ved navn Bodelle Danielsdatter er utlagt av en allerede dømt trollkvinne. Hun benekter først anklagene mot henne og blir derfor forhørt under tortur. Etter torturen tilstår hun nå det andre har utlagt henne for og domsopplesningen høres slik ut: «Da, ettersom førstnevnte Bodelle Danielsdatter nå her for retten fullt og fast vedstår seg sine tidligere innførte bekjennelser; å ha gitt seg fra Gud og til djevelen og med slik kunst vært årsak til ulykken som rammet skipper Jon Jonsens skip, ble hun derfor dømt til å straffes på sitt liv til ild og bål».⁷⁸ Det er tydelig at domstolen selv legger vekt på hennes tilståelse om djevelpakt og ser på denne bekjennelsen alene som en grunn til dødsdom. Fra slike rettsreferater kan vi danne oss et bilde av at domstolen virkelig tror på djevelpakten og dens tilstedeværelse i Finnmark.

De tiltalte i trolldomsprosessene kan også gi oss et innblikk i hva allmuen tror på, og hva myndigheten tror på. Siden de tiltalte er de som nevner djevelen flest ganger i rettsreferatene. Det kan være nærliggende å tenke at dette da kan tyde på at de tiltalte, som er en del av allmuen, har en demonologisk trolldomsoppfatning. Imidlertid kan det også tenkes at de tiltalte forteller om djevelen fordi dette er det domstolen ønsker å høre. Ofte kom djevelpaktbekjennelser etter den tiltalte ble forhørt under tortur, utsatt for vannprøven eller hadde sittet lengre perioder i fengsel. Etter forordningen av 1617 ble en del av lovverket, vet vi at myndighetene ofte trengte djevelpaktbekjennelser for å kunne dømme noen for trolldom. Hvis vi ser hvor sjeldent vitnene i Finnmark kommer med diabolismeanklager, kan dette virke som den mer riktige tolkningen.

⁷⁷ Willumsen, 1994, s 57

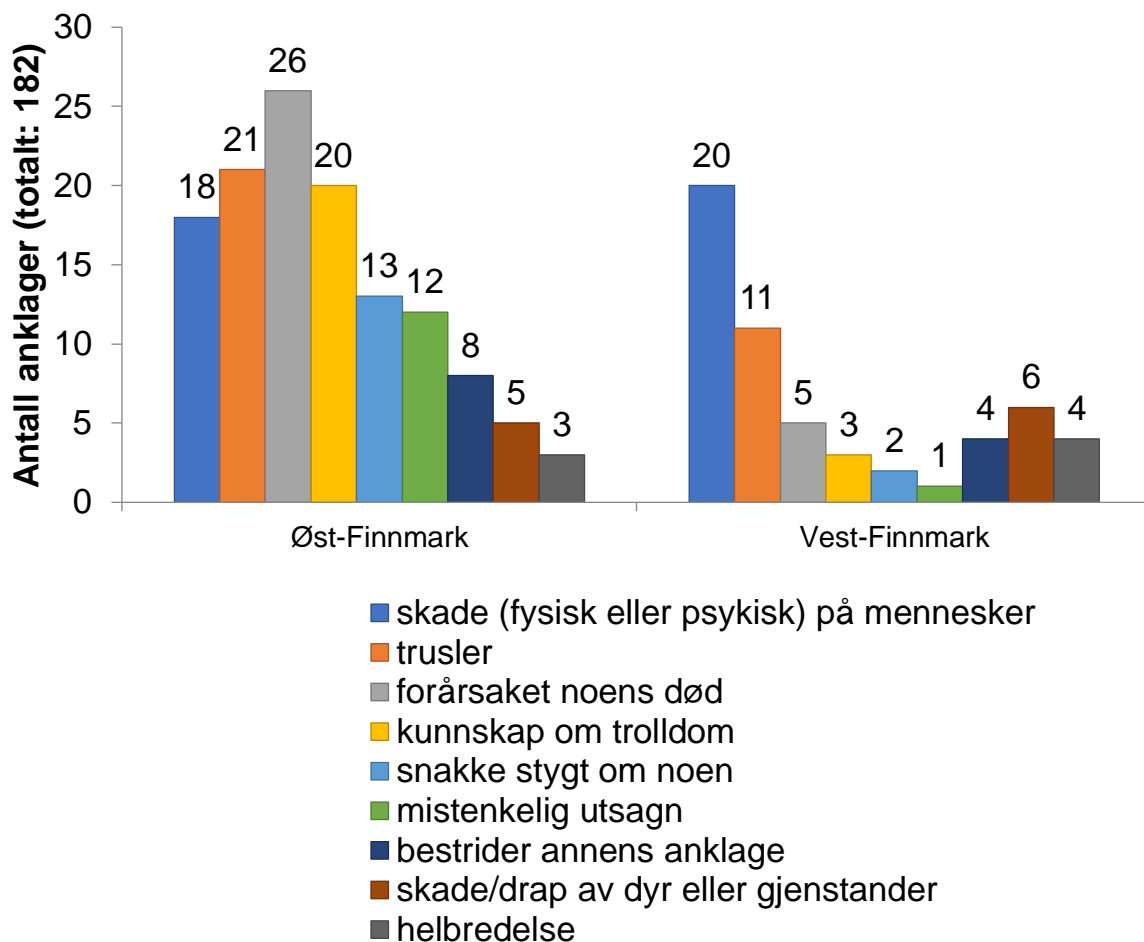
⁷⁸ Willumsen, 2017, s 77

Allikevel er det vanskelig å påstå at allmuen ikke hadde noen tro på diabolismen. Injuriesakene i Finnmark kan gi oss litt innsikt inn i dette spørsmålet. Dette er fordi det er saker der en trolldomsanklage ikke har ført til rettsak og myndighetene har forkastet anklagen. Derfor kan magitypen som kommer fram i disse anklagene muligens si oss noe om folketroen i Finnmark. I en injuriesak fra 1628 er en kvinne ved navn Kaa Anne tiltalt for å ha skjelt ut en annen kvinne for å kunne trolldomskunst. Et vitne ved navn Siri «sa at Kaa Anne skjelte ut Lisbet for å vite like vel hvor grøde er som noen fisker som ror ut her. Og hun sa at fanden satt i hennes hjerte og at hun selv hadde reist uvær mot svigersønnen».⁷⁹ Siden dette er en injuriesak kan det tenkes at Kaa Anne allerede har gitt disse anklagene som hun nå beskyldes for å falskt ha tillagt noen andre til myndighetene, som til gjengjeld da har forkastet dem. At myndighetene kan ha mottatt anklager som inneholder beretninger om djevelen, men ikke videre rettsforfulgt dem, kan tyde på at de demonologiske ideene ikke bare lå hos myndighetene, men også hos allmuen. Samtidig er det vanskelig å hevde at den demonologiske trolldomsoppfatningen var veldig utbredt eller i det hele tatt akseptert som trolldomstro. At vitner forteller om djevelen i injuriesaker og i et par andre rettsaker, kan vel heller tyde på at demonologien var et fenomen som var kjent blant befolkningen, men ikke ordentlig trodd. Det er også vanskelig å vite om injurieanklagene har demonologisk innhold for at nettopp myndighetene skulle ta de mer på alvor.

Geografiske forskjeller

Figur 12 viser hvor ofte forskjellige anklagetyper forekommer i Øst-Finnmark og Vest-Finnmark. Vi ser klare forskjeller mellom de to regionene. For det første, mens den vanligste anklagetypen i Øst-Finnmark er at den tiltalte skal ha forårsaket noens død (26 anklager), forekommer denne anklagetypen kun 5 ganger i Vest-Finnmark. For det andre er det i Øst-Finnmark stor variasjon i anklagetyperne. Vi ser at både skade på mennesker, forårsakelse av død, trusler, samt kunnskap om trolldom er alle vanlige. I Vest-Finnmark derimot, er det en klar overvekt av saker som dreier seg om skade på mennesker.

⁷⁹ Willumsen, 2017, 49

Figur 12. Hyppigheten av forskjellige typer anklager, etter sted.

Anklagekategoriene forteller hva vitnet anklaget den tiltalte for å ha gjort. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Vi vet at en av de store forskjellene på Øst og Vest-Finnmark er at Vest hadde en av de høyeste forekomstene av tiltalte menn, ikke bare i Finnmark, men i hele Norge. En majoritet av disse mennene, var samiske menn. Den samiske trolldommen kunne skille seg fra forgjørelse og signeri, og samer hadde sine egne ritualer for å utføre trolldom. Samer sin trolldom var kjent over hele Europa, og ble før 1600-tallet i hovedsak sett på med nysgjerrighet og interesse. Samene sin trolldom kan deles inn i tre. For det første var det kjent at samene kunne spå og fortelle om framtidige begivenheter. For det andre kunne samer sette seg selv i en transe ved hjelp av en såkalt runeboomme, i denne transen kunne de oppnå kunnskap om verden rundt seg.

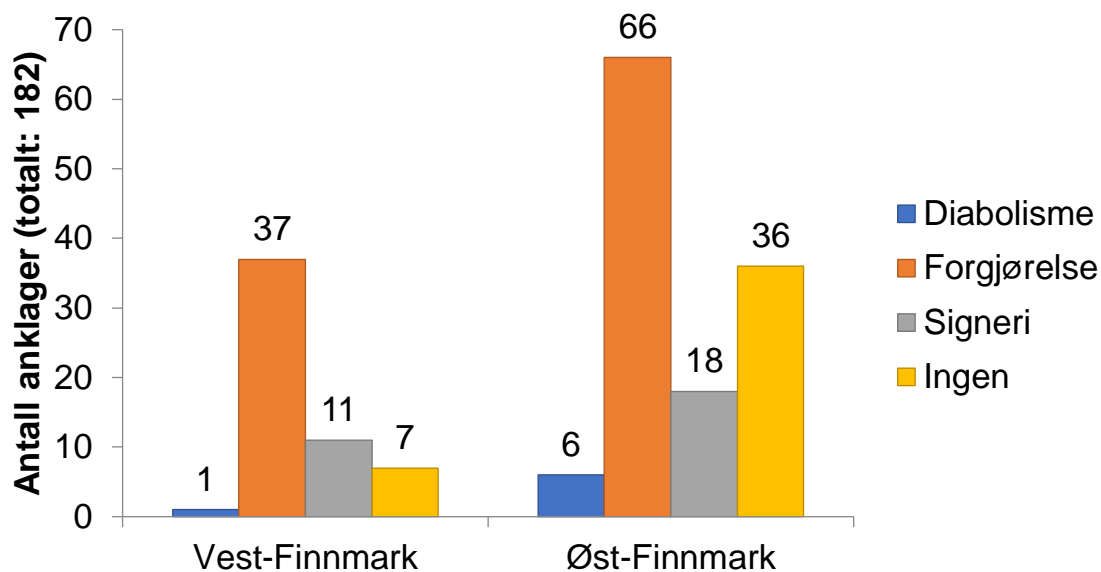
For det tredje hadde de en magiform som ble kalt for gand. Dette var trolldom man kunne sende med vinden over lange avstander, og ganden kunne både skade og drepe mennesker.⁸⁰

Dersom et vitne forteller om bruken av gandemagi, ville vitneprovet inneholdt fortellinger om hvordan ganden har skadet eller drept noen. Siden vi vet at mange av de tiltalte i Vest-Finnmark var same, kan dette muligens forklare den høye andelen anklager som handler om skade på mennesker, både fysisk og psykisk. I saken over om Rasti Raulsen blir han, som en same fra Vest-Finnmark, anklaget av flere vitner for å ha satt en sinnsforvirring i en jente ved navn Ingeborg.

Når det gjelder hyppigheten av forskjellige magityper virker det ikke å være noen store forskjeller mellom Øst- og Vest-Finnmark. Som vi kan se i Figur 13, er den eneste markante forskjellen at det i Øst-Finnmark er en god del anklager som ikke nevner noen konkret magitype i det hele tatt, mens dette er sjeldnere i Vest-Finnmark. I begge regionene er forgjørelse langt på vei den vanligste magitypen som vitnene nevner i anklagene sine.

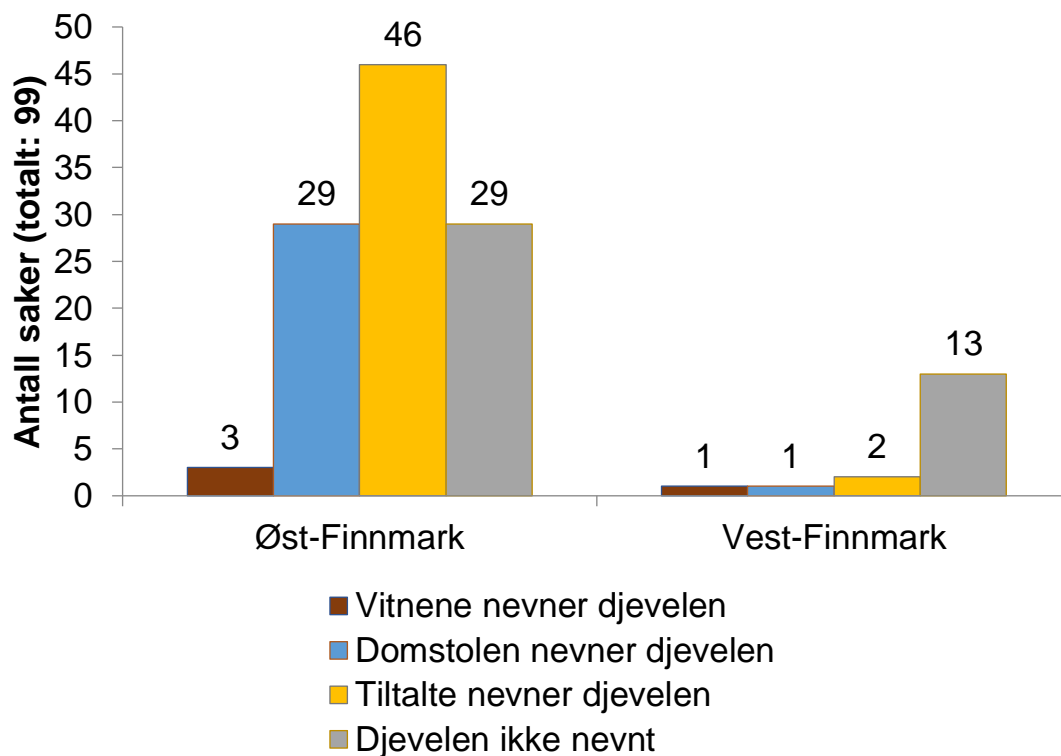
Det ser ikke ut som om allmuen i Vest og Øst-Finnmark skiller seg nevneverdig fra hverandre i sin trolldomstro. I forhold til antall anklager i vest og øst, er det liten forskjell i hvor mange anklager som nevner djevelen. Den ene diabolismeanklagen fra Vest-Finnmark er nevnt i en injuriersak, og som nevnt over kan dette muligens tyde på at den demonologiske trolldomsoppfatningen er tilstedeværende i Vest-Finnmark. Dersom allmuen i Vest-Finnmark hadde en annerledes trolldomstro enn i Øst-Finnmark, kunne vi forvente å ikke finne noen vitneprov om djevelen.

⁸⁰ Hagen, 2015, s 78-79

Figur 13. Hyppigheten av forskjellige typer magi nevnt i anklagene, etter sted.

Magityper kodet basert på vitneutsagnene. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 14. Hyppigheten av at forskjeller aktører nevner djevelen, etter sted.

Merk at tallene i denne grafen ikke summerer til 99 (det totale antallet saker) fordi flere aktører kan nevne djevelen i en og samme sak. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 14 viser geografiske forskjeller i hvor ofte forskjellige aktører nevner djevelen. Her er forskjellene store. I Øst-Finnmark ser vi det samme mønsteret som vist tidligere, nemlig at vitnene sjeldent nevner djevelen, mens domstolen og spesielt den tiltalte selv ofte nevner djevelen. I Vest-Finnmark derimot, er det slik at i de aller fleste sakene er det ingen som nevner djevelen. Djevelen er kun nevnt én gang av vitnene, én gang av domstolen, og to ganger av tiltalte selv. I 13 av 16 saker i Vest-Finnmark er djevelen ikke nevnt i det hele tatt.

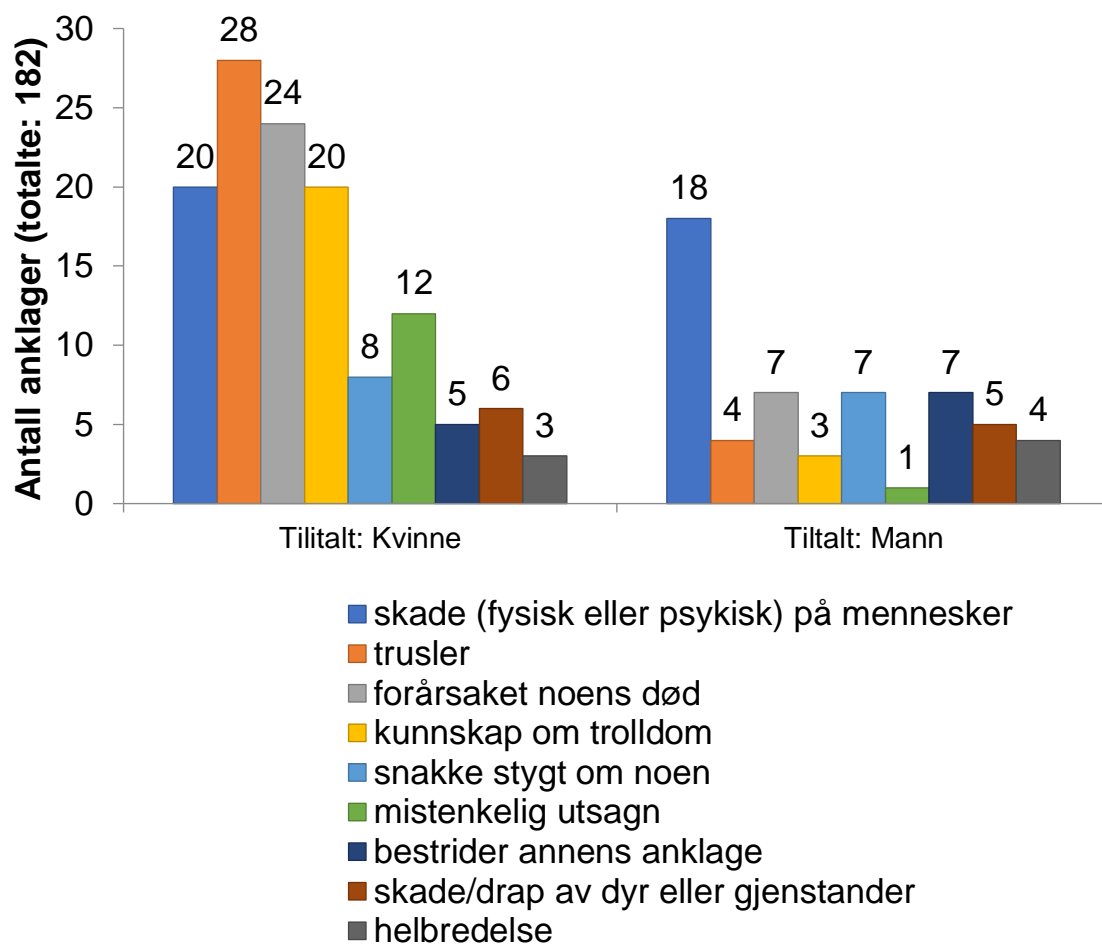
Det er her Øst og Vest-Finnmark skiller seg nevneverdig fra hverandre. I de tiltaltes fortellinger i rettsaken og lokalmyndighetens interesse i å oppdage demonologiske elementer. Hvis vi ser på innholdet i rettsprotokollene kan det virke som om lokalmyndighetene i Vest-Finnmark er mindre opptatt av diabolisme enn det de er i Øst-Finnmark. Myndighetene i Finnmark var like så opptatt av å jakte på forgjørelsesmagi, og kanskje de fremdeles hadde en eldre og mer tradisjonell trolldomstro. Myndighetene i Vest-Finnmark var fremdeles redd for trollfolk og den skaden de kunne gjøre, men i motsetning til Øst-Finnmark var de ikke like overbevist om at trolldom utelukkende kunne utføres med djevlepakt.⁸¹ Alle de store kjedeprosessene, som vi vet har et høyt innslag av demonologiske elementer, finner vi i Øst-Finnmark og dette er noe av årsaken til det hyppige innslaget av diabolismemagi i Øst-Finnmark.

Kjønnsforskjeller

Figur 15 viser hvor ofte forskjellige anklagetyper forekommer mot henholdsvis mannlige og kvinnelige tiltalte. Vi ser at mens menn i hovedsak blir anklaget for skade på mennesker, er det større variasjon i hva kvinner blir anklaget for. Kvinner blir oftest anklaget for trusler eller å ha forårsaket noens død. Helbredelse er relativt uvanlig mot begge kjønnene.

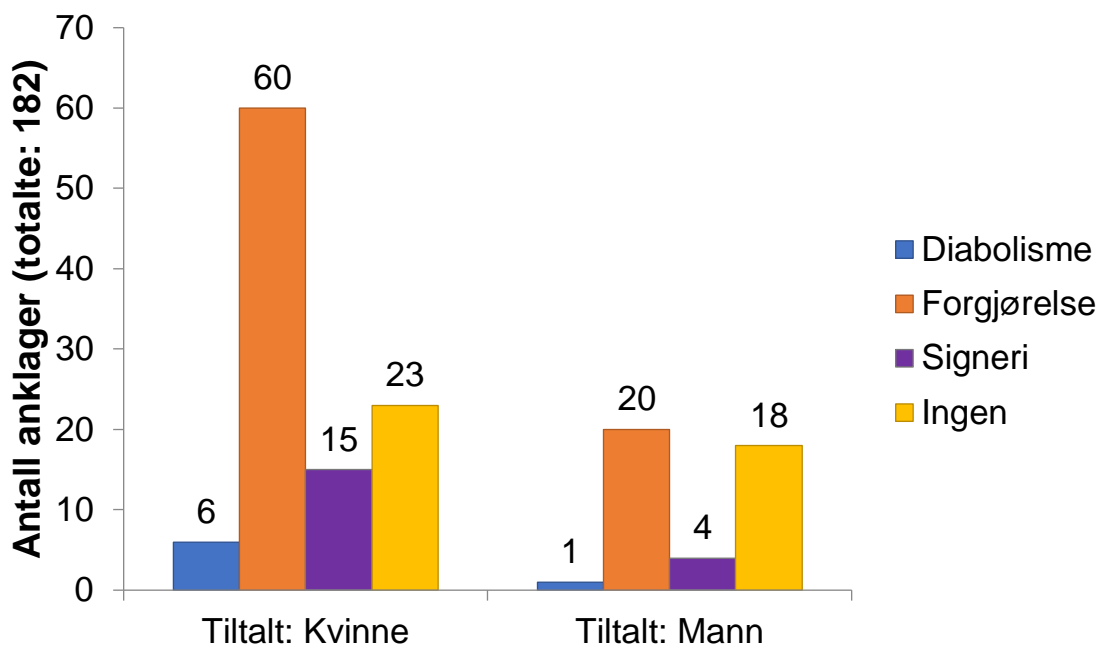
Figur 16 viser hvor ofte mannlige og kvinnelige tiltalte blir anklaget for forskjellige typer magi. Vi ser blant magitypene er det forgjørelse den vanligste anklagen mot begge kjønnene. Imidlertid er det en større andel av sakene mot menn som ikke nevner noen type magi.

⁸¹ Hagen, 2015, s 85

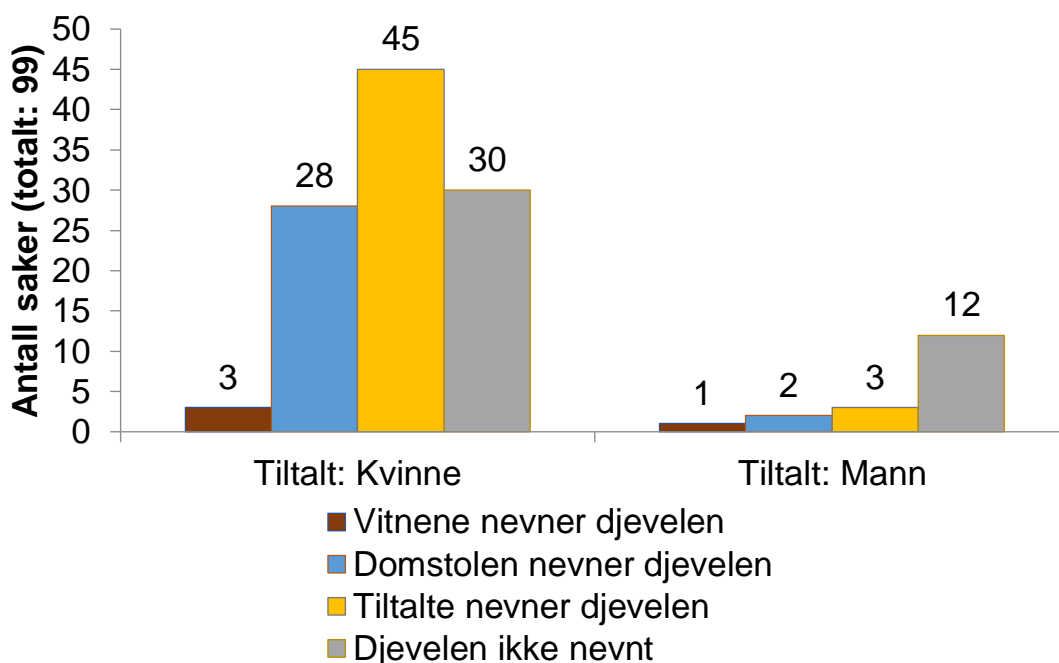
Figur 15. Hyppigheten av forskjellige typer anklager, etter kjønn.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 16. Hyppigheten av forskjellige typer magi nevnt i anklagene, etter kjønn.

Magityper kodet basert på vitneutsagnene. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 17. Hyppigheten av at forskjeller aktører nevner djevelen, etter kjønn.

Merk at tallene i denne grafen ikke summerer til 99 (det totale antallet saker) fordi flere aktører kan nevne djevelen i en og samme sak. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 17 viser hvor ofte forskjellige aktører nevner djevelen i saker mot henholdsvis kvinner og menn. Vi ser her at i sakene mot kvinner nevnes djevelen ofte av domstolen og den tiltalte. I de fleste saker med menn derimot, nevnes ikke djevelen i det hele tatt, verken av domstolen, den tiltalte, eller vitenene.

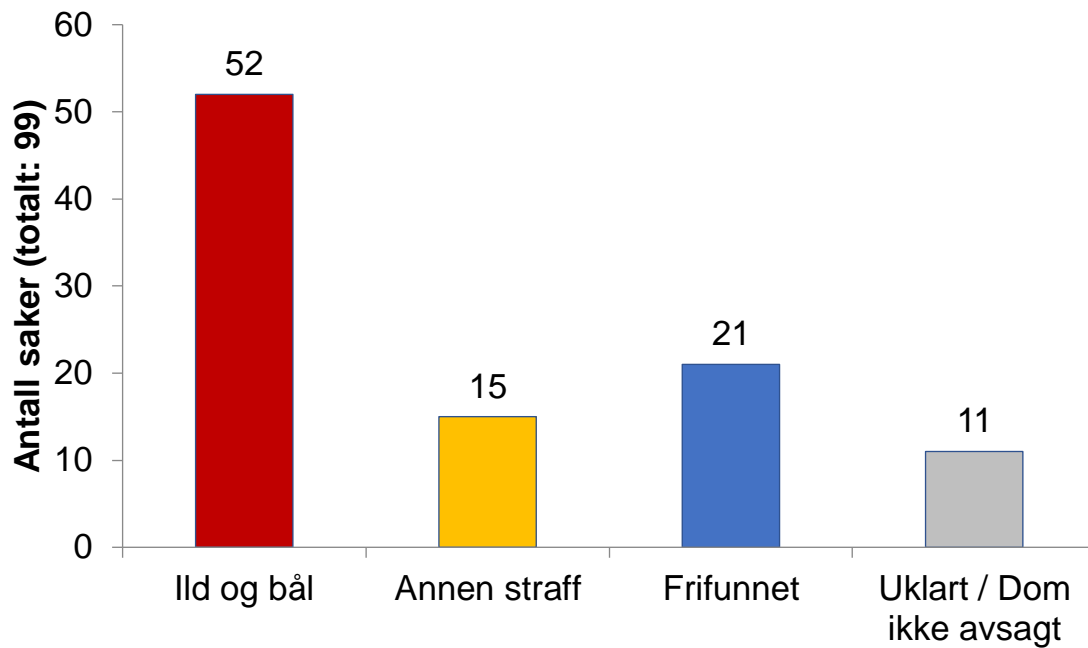
Det er verdt å merke seg at kjønnsforskjellene og de geografiske forskjellene i hva vitenene vitnet om ser ganske like ut. Mønstrene for Vest-Finnmark minner i stor grad om mønstrene for menn, og mønstrene for Øst-Finnmark minner i stor grad om mønstrene for kvinner. Dette er ikke tilfeldig, og henger antageligvis sammen med at Vest-Finnmark har en betydelig høyere andel mannlige tiltalte enn Øst-Finnmark. Det er derfor vanskelig å skulle si sikkert hva det er som forklarer disse forskjellene. Én mulig forklaring er at både geografi og kjønn henger sammen med etnisitet og myndighetenes egne overbevisninger. Det var flere samer som ble tiltalt i Vest-Finnmark, og dette var ofte mannlige samer. Territorielle og økonomiske konflikter kan være medvirkende, særlig i starten av prosessene, da samers ekspansjon innover i fjordene førte til at de kom i konflikt med myndighetene og handelsmenn. Det ble da viktig for myndighetene å få samer innunder dansk-norsk lov. I de tidlige prosessene mot samer er et kjennetegn strid om vann og dette vises også gjennom hvilken trolldom de er anklaget for.⁸² Mange av vitneutsagnene handler om hvordan den tiltalte har manet fram farlig vær eller forårsaket drukkingsulykker.

Vi vet også at djevelpaktbekjennelser og kjedeprosesser er korrelert med en høy kvinneandel. Som nevnt over, kan det se ut som lokalmyndighetene i Vest-Finnmark ikke hadde en like sterk overbevisning om at diabolisme var den eneste formen for trolldom. Dette kan være noe av årsaken til at figurene om de geografiske forskjellene og figurene om kjønnsaspektet til dels speiler hverandre.

Hvilken betydning hadde vitnene for domsutfall?

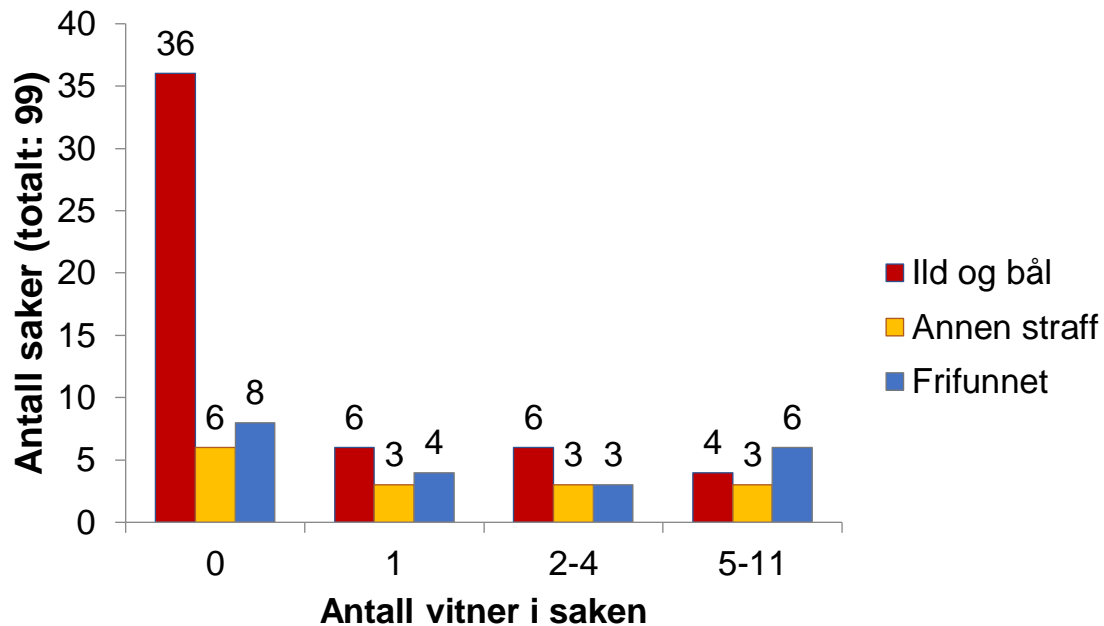
Før vi ser nærmere på sammenhengen mellom vitnene og domsutfall er det nyttig å vite fordelingen av domsutfall i sakene som er del av datasettet. Figur 18 viser at i 52 av 99 saker (52%) ble den tiltalte dømt til ild og bål. De fleste av de tiltalte ble altså brent. 15 rettssaker endte med en annen straff enn ild og bål, mens 21 saker endte med frifinnelse. I 11 saker er domsutfallet enten uklart i rettsdokumentene eller så blir dom aldri avsagt.

⁸² Hagen, 2015, s 90

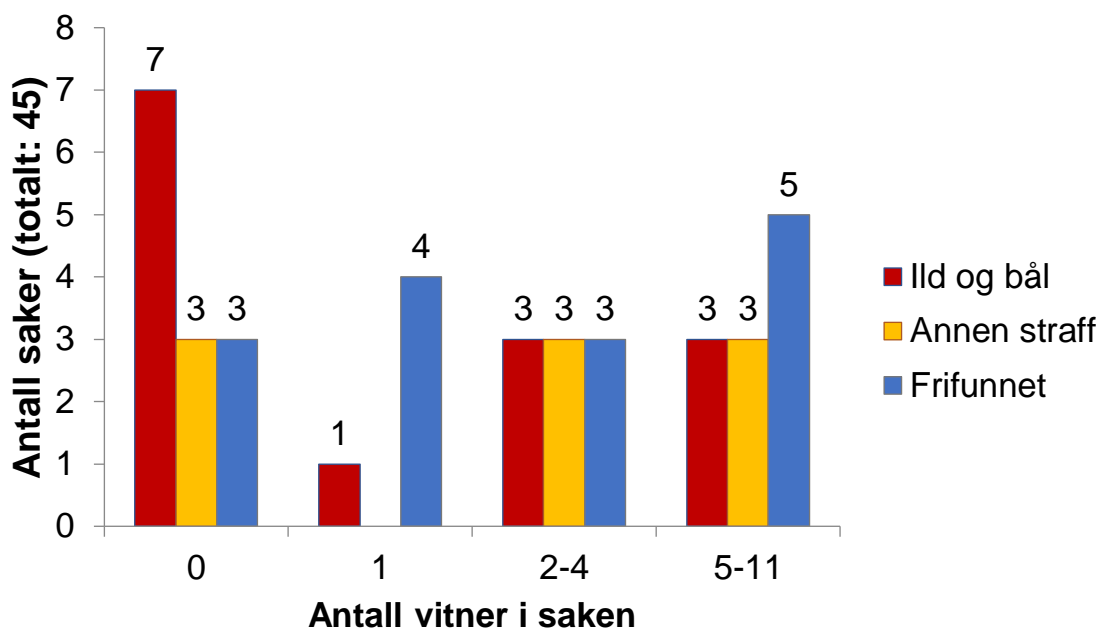
Figur 18. Domsutfall i sakene.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 19. Domsutfall, etter antall vitner i saken.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 20. Domsutfall, etter antall vitner i saken, uten kjedeprosessrettssaker.

Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Figur 19 viser domsutfall i sakene sett i forhold til hvor mange vitner saken hadde. Det kanskje mest interessante her er de blå søylene som viser antall frifinnelser. Disse indikerer at sakene som har mange vitner faktisk *oftere* ender i frifinnelse enn sakene som har få eller ingen vitner. I saker med mange vitner (mellom 5 og 11) blir det frifinnelse i 6 av 13 tilfeller (46%), mens det i saker med 0 vitner blir frifinnelse i kun 8 av 50 saker (16%). Tilsvarende er andelen som blir dømt til ild og bål høyest i sakene med færrest vitner, og lavest i sakene med mange vitner.

Nå kan det imidlertid hende at Figur 19 ikke gir et helt representativt bilde når det gjelder sakene oppført med 0 vitner fordi vi vet at det her ligger veldig mange kjedeprosessaker, hvor domsutfallet som regel blir ild og bål. Figur 20 viser derfor domsutfall etter antall vitner, men hvor alle kjedeprosessaker har blitt tatt bort. Vi ser at i denne figuren er antallet saker med 0 vitner som ender med ild og bål gått betydelig ned. Likevel er det overordene mønsteret det samme som i Figur 19. Også i denne grafen er det slik at frifinnelse forekommer oftere i saker med 5-11 vitner enn i saker som har 2-4 vitner eller 0 vitner.

Dersom vitner hadde hatt stor innvirkning på domsutfall i trolldomsprosessene skulle man kanskje forventet at de sakene som hadde mange vitner oftere ledet til straff for den tiltalte enn

de sakene som hadde få eller ingen vitner. Men dette er altså ikke tilfellet. Dette er interessant fordi i Christian 4 Norske lov fra 1604, står det om bruken av vitner i rettsaker. Det står blant annet at «en mands vidne er som ingen vidne, oc to mends vidne ere saa gode som ti mends vidne, vndtagen der føris bedre vidne imod». Dette ville si at man trengte mer en ett vitne for å kunne bruke det som bevis, men dersom man hadde to vitner, var dette tilsvarende ti vitner. Denne loven blir brutt gjentatte ganger i trolldomsrettsakene i Finnmark. Som vi ser i Figur 20 er det, til tross for at kjedeprosessene er fjernet, sakene med 0 vitner som oftest ender i Ild og Bål. Samtidig ser vi at domstolen i liten grad tar i bruk delen om at to vitner er som ti vitner. Dersom de hadde tatt hensyn til dette kunne vi kanskje forventet å se det motsatte, at jo flere vitner det var i en sak, jo flere saker endte i dødsdom og færre i frifinnelse.

En annen del av lovverket domstolen bryter gjentatte ganger, er loven om udediske mennesker. I en recess fra 1558 står det at «ingen udediske mennesker må stå til troende», som betyr at ingen mennesker som tidligere er dømt for en forbrytelse kan bli brukt som et troverdig vitne. Dette vil si at personer som allerede var dømt for trolldom, ikke kunne bli brukt som et vitne i en trolldomsrettsak. Allikevel ser vi gjentatte ganger i Finnmark at domstolen fører kvinner og menn for retten, med ingen andre bevis enn anklager fra tidligere dømte trollfolk. Utleggelser av såkalte «udediske mennesker» har i noen rettsaker mer betydning for om en sak ender i dødsdom, enn det rettsaker med opptil flere vitner har.

Et eksempel på en sak som ikke er en del av en kjedeprosess, har mange vitner, men allikevel ender i frifinnelse, er en sak fra 1657. En mann ved navn Nils Pedersen er stevnet for retten av en mann ved navn Mogens Einersen, fordi han uriktig skal ha anklaget hans hustru, Dorette Lauritsdatter, for trolldom. Mogens Einersen mente at Nils Pedersen måtte bevise at hans hustru Dorette var skyldig i trolldomskunst, eller selv stå til rette. Han møtte opp i retten og tilkalte sitt første vitne, Laurits Henrik Bras, som vitnet og bekjente «at for fem år siden leide han ut en ku til førstnevnte Dorette, og denne beholdt hun en stund. Imidlertid bannet og oppførte hun seg så ille at han tok kuen fra henne. Siden kom hun inn til ham med utskjelling og onde ord, og sa blant annet «Det skal lønnes og lønnes så tuktelig.» Straks etter ble munnen sammensnørt på tre av hans kyr, så de ikke kunne ete, men døde av hunger. Et annet vitne ved navn Johannes Jonsen i Vadsø beretter «at hans hustru sist vår kom i krangel med førstnevnte Dorette. Da sa hun til henne, «du skal få skam for at du legger ondt om meg blant andre.» Siden den dag har verken hun eller barnet kunne trives, noe han gir henne skyld for». To andre vitner ved navn Laurits Bras og Aksel Andersen vitnet at for noen år siden hadde de hørt en kvinne ved navn

Gundelle si til Dorette «Du er en trolldjevel, og kan fare ut til Kiberg og tilbake igjen på en liten stund når du vil». Dorette benekter høylytt at hun kan utøve trolldom eller i det hele tatt vet hva det er. Til tross for at denne trolldomsrettsaken hadde fire vitner, som alle vitnet om enten forgjørelse eller diabolisme, blir Dorette frifunnet.⁸³

Domstolen gir oss en grundig forklaring på hvorfor disse fire vitneutsagnene ikke var gode nok til å kunne komme med en domfellelse. De skriver blant annet at førstnevnte Laurits Henriksen Bras, ikke var tydelig i sitt vitneprov om han faktisk ga Dorette full skyld for at kuene hans ble skadet, eller om det like gjerne kunne vært en vanlig ulykke. De er i tvil om Johannes Jonsen sine beskyldninger om at hans hustru og barn har det vanskelig på grunn av Dorette, virker troverdig. Dette er fordi hustruen hans ikke ville stille i retten selv, noe de mistenker er fordi at ingen i allmuen mener at hun eller barnet lider av mer sykdom enn hvilken som helst fattig kvinne, verken nå enn tidligere. Om de utskjellingene som Laurits Bras og Aksel Andersen mener de skal ha hørt mellom Dorette og Gundelle, påpeker domstolen at om de var sanne, ville Gundelle ha utlagt Dorette selv da hun ble brent.

Hvorfor er domstolen så villig til å se forbi alle vitneprovne og frifinne Dorette Lauritsdatter? Det er vanskelig å komme med en forklaring på hvorfor. I årene før hadde det vært en stor kjedeprosess som tok livet av mange kvinner. I slike kjedeprosesser var ofte det avgjørende beviset for domstolen, utleggelsler fra tidligere dømte trollfolk. I saken mot Dorette Lauritsdatter blir det påpekt av Dorette selv, og domstolen virker å godta hennes forklaring, at dersom hun var en trollkvinne ville Gundelle utlagt henne da hun ble dømt noen år tidligere. Til tross for loven om at udediske mennesker ikke skulle stå til troende, virker det som at domstolen selv mener at en anklage fra et slikt udedisk menneske ville gjort det lettere å dømme Dorette. Vi vet ikke mye om Dorette Lauritsdatter ut ifra rettsreferatet, men hvis vi ser på noe av det som er nevnt om henne kan vi kanskje få et inntrykk av at Dorette ikke var en fattig kvinne. Hun blir tiltalt for trolldom på nytt i 1662 og i denne rettsaken vitner to drenger mot henne, og forteller at hun hadde hatt dem i tjeneste hos seg og ektemannen. Dette kan være en indikasjon på at Dorette var en velstående kvinne og at domstolen av denne grunn ikke ønsket å dømme henne til døden. I saken mot henne i 1662 blir hun igjen frifunnet av domstolen, på en lignende måte som i saken fra 1657. Domstolen sår tvil om vitneprovne som er kommet

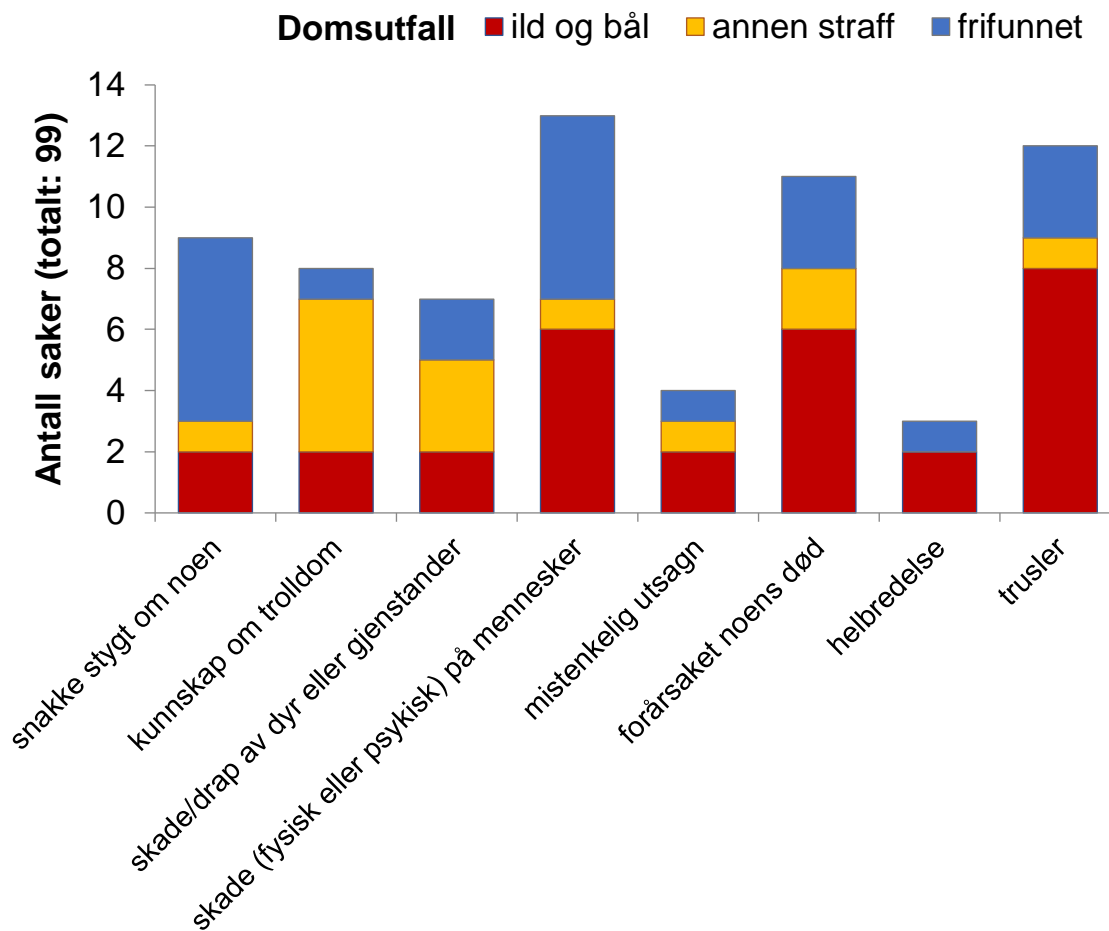
⁸³ Willumsen, 2017, s 105-109

mot henne og sender saken hennes videre til lagmannsretten. Senere samme år blir hun imidlertid dømt for trolldom etter hun blir utlagt av en allerede dømt kvinne.

Et eksempel på en sak som ender i ild og bål, uten noen vitner, er en sak fra 1652 der en kvinne ved navn Gundelle Omunsdatter er anklaget for trolldom. Hun tilstår at hun kan trolldomskunst og forteller at hun lærte seg det ved å drikke en øl som hun hadde fått av en kvinne ved navn Bodelle. Hvorfor hun tilstår vet vi ikke sikkert, men kanskje var hun skremt av de før henne som ble forhørt under tortur da de ikke ville tilstå. Gundelle tilstår at hun kan trolldomskunst og for domstolen var det få bevis som var sterkere enn dette. Som en følge av Gundelle sine utleggelser setter hun i gang en kjedeprosess som skulle ta livet av mange kvinner de neste par årene.

Det kan se ut som om antallet mennesker som var villige til å vitne mot de tiltalte i trolldomsrettsaker, ikke hadde noen større betydning for domsutfallet. Ut ifra kildemateriale kan det enkelte ganger virke litt vilkårlig når domstolen tar vitneprovene på alvor og ikke. I noen saker, som i saken mot Dorette Lauritsdatter, har de tilstrekkelig med vitner som kommer med konkrete beskyldninger mot henne, men domstolen er allikevel i tvil om hvorvidt vitneprovene kan stoles på. Ifølge lovverket skulle fire slike vitneprov være likeså gode som ti, men dette blir ikke nevnt eller tatt med i vurderingen. Imidlertid er det å bli utlagt av en allerede dømt trollmann eller kvinne ofte en dødsdom. Dette er til tross for at lovverket her er tydelig på at ingen udediske mennesker skal kunne stoles på som vitner.

En annen måte å undersøke betydningen av vitnene på er å undersøke om *innholdet* i vitneforklaringene hadde noe å si for domsutfall. Dette er vist i Figur 21. Figur 21 viser fordelingen av domsutfall i alle sakene som inneholder minst én av den indikerte anklagetypen. Anklagetyperne er rangert etter hvilke som hadde høyest andel av domsutfallet *ild og bål*. Dersom innholdet i vitneforklaringene hadde hatt stor betydning for domsutfall skulle man kanskje tro at det var de mest alvorlige anklagene som oftest ledet til ild og bål. Dette er imidlertid ikke tilfellet. Vi ser at den anklagetypen som oftest leder til ild og bål er trusler. Nest etter denne kommer helbredelse. Generelt sett ser det ikke ut til å være noen klar sammenheng mellom alvorlighetsgraden av anklagen og domsutfall.

Figur 21. Domsutfall, etter anklagetype nevnt i saken.

En sak er kodet som at den inneholder en gitt anklage hvis én eller flere vitner nevnte denne anklagen. En sak med vitner vil typisk inneholde flere anklager. Kategorien «bestriker annens anklage» er ikke vist i figuren siden dette ikke er en anklage mot den tiltalte. Kilde: Data for Finnmark (1620-1692) samlet inn som del av masterprosjektet.

Nå kan det selvsagt tenkes at uavhengig av hvor mye domstolen vektla vitnenes forklaringer så hadde alvorlighetsgraden av anklagen lite å si. Det viktigste kan ha vært å avklare spørsmålet om den tiltalte hadde begått trolldom eller ikke (uavhengig av hvordan trolldommen ble brukt). Imidlertid vil noen anklagetyper, som for eksempel trusler og mistenkelige utsagn, ofte være relativt vagt fremstilt, og være dårlig egnet til å avdekke kjennskap til trolldom. Likevel ender de ofte i ild og bål. Et eksempel på dette er i en sak fra 1632 hvor Kari, Jetmund Siversens hustru, er tiltalt for trolldom. Ett av vitnene, Jens Andersen, forteller at Kari hadde reagert på

at Jens slo en tjenestepike og sagt «det skal bli deg et dyrt slag». Vitnet hadde senere følt seg dårlig og skyldt dette på Kari. På tross av den nokså uklare sammenhengen mellom denne anklagen og Karis angivelige kjennskap til trolldom, finner domstolen at det er nok bevis i saken for å dømme Kari til ild og bål.

Andre saker ender med frifinnelse på tross av en rekke relativt konkrete og grove anklager fra vitnene. Et godt eksempel på dette er saken fra 1679 mot Kirsten Knudsdatter. I denne saken var det 8 vitner (en av sakene med høyest antall i datasettet). Anklagetyperne inkluderer skade på mennesker, forårsake noens død, samt kunnskap om trolldom. Ingen av vitnene bestrider noen av de andre vitnenes forklaringer. Kirsten nekter imidlertid å tilstå å ha utført trolldom. Det påfallende i saken er at domstolen på tross av de mange vitneforklaringene, ikke ønsker å dømme Kirsten. De mener at siden Kirsten ikke har tilstått så kan hun ikke dømmes, og de refererer til Tingfarerbolken i Norske Lov der det står at «etter en mands egne bekjennelser og lovlige vitnesbyrd skal alle saker dømmes». Imidlertid ser domstolen ut til å ignorere den neste delen av lovteksten som sier at «ett vitne er som ingen og to vitner er som ti». Man skulle kanskje tro at 8 vitner hadde stor tyngde i en situasjon hvor man ikke hadde oppnådd tilståelse. Domstolen velger å sende saken videre til lagmannen hvor Kirsten blir frifunnet i 1680.

Saker som dette kan tyde på at domstolen bruker vitneforklaringer som påskudd for å dømme i noen saker, mens i andre saker ser den enkelt bort ifra vitneforklaringene. I mange saker dømmer domstolen tiltalte til ild og bål uten å ha hørt vitner i det hele tatt. Det kan virke som at domstolen ofte har sin egen agenda med tanke på hvem som blir dømt, og bruker vitner som det måtte passe denne agendaen. Et eksempel på en slik agenda kan være at etter forordningen av 1617 trengte domstolen tilståelser eller vitneprov om djevelen for å kunne avsi dom. Et annet eksempel kan være at mot slutten av trolldomsprosessene i Finnmark kan virke som myndighetene tror i mindre grad på trolldom enn tidligere, mens allmuens trolldomstro fortsetter utover 1700-tallet. Dette kan kanskje sees nettopp i saken mot Kirsten Knudsdatter, en sak som er ført på et tidspunkt hvor myndighetene kan ha begynt å tvile, mens vitnene fortsatt var overbevist om trolldom.

Kapittel 5: Diskusjon

Fordeler ved oppgaven

En av fordelene med denne oppgaven er at jeg undersøker i dybden et tema som forskningen har skrevet lite om, nemlig vitnene i trolldomsprosessene. Da jeg først startet denne oppgaven, gikk jeg gjennom de hovedverkene som er skrevet om trolldomsprosessene i Norge, med et særlig fokus på Finnmark. Omtrent ingen steder i forskningen er det gitt oppmerksomhet til vitnene i rettsakene. Willumsen og Hagen skriver begge litt om rettspraksisen og om vitnehabilitet, både før og i løpet av 1600-tallet. De skriver begge om loven om udediske mennesker og hvordan man ikke kunne brukes som et vitne dersom man selv hadde blitt dømt for en forbrytelse. Imidlertid er fokuset begge har hatt på vitnene i hovedsak for å belyse de tiltaltes sak. Som f. eks for å vise til hvordan det å bruke dømte trollkvinner eller menn som vitne i trolldomsrettsaker var i strid med loven. Hagen har også en artikkel fra 2015 som går i dybden på arbeidet til en lagdommer ved navn Mandrup Schønnebøl, som fikk mange personer som var dømt for trolldom frikjent i lagmannsretten. Dette gjorde han blant annet ved hjelp av lovverket og å vise til loven om vitnehabilitet og hans motto i rettsaker ble at «ingen udediske mennesker skal stå til troende». Denne forskningen handler imidlertid ikke om vitnene som personer eller hvem de var, men om lovverket og i hvilken grad rettsapparatet opprettholdt dette. Hagen skriver litt om vitnene og hva de tror på i boken *Ved porten til helvete* og nevner at allmuen i Finnmark ikke snakker om djevelen slik som myndighetene gjør i rettsakene. Datainnsamlingen jeg har gjort på vitnene i denne oppgaven kan være med å belyse nye områder av trolldomsprosessene som ikke har blitt gjort før.

En annen styrke med denne oppgaven er åpenheten om prosessen jeg har brukt for å utvikle kodeskjemaet og datainnsamlingen. Det å samle inn data om så mange personer og over så mange rettsaker krever mange ulike valg underveis. Jeg har måttet bestemme meg for en rekke definisjoner jeg ville bruke for å kunne plassere alle de unike tilfellene. Åpenhet rundt hvilke valg jeg har tatt og hvorfor jeg har tatt dem gir leseren et godt innblikk i resultatene og veien mot dem. Alle valgene jeg har tatt gjennom datainnsamlingen og arbeidet med denne oppgaven er forklart i metoddelen.

En siste styrke jeg ser med denne oppgaven er bruken av dataene som er samlet inn for å belyse funnene. Jeg forsøker å ikke tolke så mye eget ut av rettsreferatene eller si så mye om hva jeg tror vitnene sin rolle var, men jeg forsøker å la dataene vise informasjonen og funnene. Jeg bruker i hovedsak tabeller for å vise hva kildemateriale forteller oss om vitnene. For å støtte opp under det dataene forteller, viser jeg eksempler fra kildene for å vise hvordan det kunne se ut i en faktisk rettsak. Jeg har ikke mange egne teorier, men bruker i hovedsak dataene for å belyse allerede eksisterende påstander i forskningen. Som f. eks Hagen sin bemerkning om allmuen sin trolldomstro og hvordan den skiller seg fra myndighetene sin. Funnene gjennom datainnsamlingen kan støtte opp under denne påstanden. Imidlertid har jeg som nevnt over gjort en rekke valg gjennom datainnsamlingen, blant annet å skape noen egne definisjoner for å kunne plassere all informasjonen i ulike variabler. Som en konsekvens av dette vil så klart oppgaven bære preg av egne tolkninger og meninger. Dersom noen andre hadde gjennomført en slik analyse ville potensielt fokuset, definisjonene, variablene, og resultatene sett annerledes ut.

Begrensninger ved oppgaven

Det er to hovedting jeg ser på som svakheter med denne oppgaven. For det første vil det som nevnt over være enkelte begrensninger i studien basert på de personlige valgene jeg har tatt gjennom datainnsamlingen. For å kunne plassere all informasjonen jeg har funnet om vitnene og de tiltalte, måtte jeg gjøre en rekke valg for å kunne kategorisere de ulike tilfellene. Jeg måtte lage noen definisjoner for å sørge for at plasseringen av de ulike tilfellene ble konsekvent. Som f. eks i valget om hvilke vitneutsagn som regnes som diabolisme, forgjørelse eller signeri. Jeg bestemte meg for å definere det som at vitne forteller om diabolismemagi dersom de nevner djevelen i vitneforklaringen sin. Dette og alle valg som er gjort i metoddelen er basert på min innsikt og kunnskap om trolldomsprosessene. Dersom oppgaven var utført av noen andre kan det godt tenkes at det ville blitt gjort andre valg gjennom datainnsamlingen og da kunne potensielt resultatene sett annerledes ut.

For det andre var det deler av min opprinnelige plan for studien som ikke lot seg gjennomføre i praksis. Jeg utformet deler av kodeskjema før jeg startet gjennomlesningen av kildene og satt opp en rekke potensielle variabler som jeg håpte jeg kunne bruke. En av de var for eksempel

hvilken relasjon vitnene hadde til den tiltalte de vitnet mot. Dette er en variabel jeg ikke har kunnet bruke i analysedelen da det ikke er tilstrekkelig informasjon i kildene til å kunne si noe om relasjon i de fleste av sakene. Imidlertid har jeg sett at Willumsen nevner i *Dømt til ild og bål* at de fleste som vitnet i trolldomsrettsakene i Finnmark, gjorde det på grunn av nabokrangler. Da kunne det sikkert vært måter å lese kildene slik at jeg kunne funnet de som vitnet mot naboer og skrevet nabo som relasjon, men dette var ikke noe jeg følte meg sikker nok på kildemateriale til å gjøre. En annen variabel det kunne vært interessant bruke, men som jeg ikke har brukt på grunn av vanskeligheter med å tolke kildemateriale, er variabelen om tortur. Siden tortur var ulovlig før avsagt dom, er det ikke alltid domstolen skriver direkte at tortur er blitt brukt, men det må muligens leses mellom linjene. En slik tolkning av hver enkelt sak var ikke noe jeg følte meg kompetent nok til å gjøre og jeg har notert bruk av tortur akkurat slik det er oppgitt i kildene. Dette er grunnen til at jeg ikke kunne bruke denne variabelen i analysedelen, selv om den kunne gitt noen interessante innsikter hvis den var samlet inn korrekt.

Sammenligning med andre geografiske områder

Er det sannsynlig at man ville funnet de samme mønstrene som i Finnmark andre steder i landet? I den tidlige fasen av trolldomsforskningen forsøkte man å lage noen fellesteorier for trolldomsprosessene, som man kunne ta i bruk for å forklare generelle overordnede aspekter med trolldomsprosessene over hele Europa. Måten dette ble gjort på var med å velge ut et knippe prosesser og gå i dybden på disse, for så å anta at forklaringsmodellene brukt i disse kunne anvendes på alle trolldomsprosesser i Europa. Imidlertid ble det tydelig at dette ikke lot seg gjøre, da prosessene varierer enormt fra land til land og selv innad i et land er det store geografiske forskjeller på prosessene. De norske trolldomsprosessene er ikke nødvendigvis like, tvert imot har de ganske store forskjeller. Trolldomsprosessene i Finnmark skiller seg fra resten av Norge på mange måter og kan ha likhetstrekk ved f. eks prosessene i Skottland istedenfor. I Finnmark har jeg gjennom denne oppgaven vist hvordan vitnene tilsynelatende ikke tror på djevelpakt slik som myndighetene gjør. De forteller ikke om djevelen slik som domstolen ønsker, men forteller om den gamle folkemagien forgjørelse og signeri. Hvordan ville dette funnet sett ut om studien var gjort andre steder i Norge? Demonologi er et element som generelt dukker opp lite i trolldomsprosessene i Norge, også i Finnmark, der vi finner en av de høyeste frekvensene av djevelpaktbekjennelser og demonologisk innhold i Norge. Kan det da tenkes at allmuen og de som vitnet i trolldomsrettsaker i resten av landet, heller ikke hadde en like sterk overbevisning om diabolisme, som det myndighetene hadde. Fortellinger

om diabolismemagi dukker opp enkelte steder i prosessene på Østlandet og i Agder og også i enkelte av vitneprovene. Det kan tenkes at troen på djvelen var, som i Finnmark, et akseptert fenomen, men ikke allmuens egentlige trolldomstro.

I analysedelen gikk jeg gjennom funnene mine for hva vitnene i Finnmark forteller om. Det å skade noen, fysisk eller psykisk, true noen og forårsake noens død ved hjelp av trolldom var de tre vanligste anklagene mot de tiltalte i Finnmark. Hvordan ville dette sett ut hvis vi så på vitner andre steder i landet? Hvis vi går litt i dybden på hvordan de tiltalte, ifølge vitnene, skal ha forårsaket skade eller død, er det ofte ved bruk av værmagi som fører til drukningsulykker og mange av de psykiske og fysiske skadene er gjort ved å bruke såkalt gand magi. Innholdet i disse anklagene kan forklares av forskjellige faktorer og en av dem er at en av hovednæringene i Finnmark kom fra fiske, og for mange var det å dra til sjøs en viktig del av hverdagen. Det kunne fort oppstå mistenkelige situasjoner hvis det inntraff en ulykke det var vanskelig å forklare hvordan det kunne skje, men trolldom kunne være en mulig forklaring. Siden slike situasjoner oppstod relativt ofte, er det ikke rart at dette preger vitneprovene i Finnmark. De etniske forholdene i Finnmark påvirket også vitneprovene. Gandemagi var en trolldomskunst som samer hadde kjennskap til og den kunne brukes til å sette sinnsforvirring i både mennesker og dyr, dette preget også vitneprovene i Finnmark. Hvis vi hadde sett på andre steder i landet der fiske ikke er en hovednæring og samer ikke er en del av lokalbefolkningen vil muligens vitneprovene være veldig annerledes. Det kan da tenkes at vi ikke ville sett anklager om drukningsulykker, skipsforlis og gendemagi andre steder i Norge.

I mitt datasett finner jeg 12 anklager som «bestriker annens anklage», altså at de vitner i retten for å motsi trolldomsanklagen andre har kommet med. Gunnar Knutsen skriver i *Trolldomsprosessene på Østlandet* at det ikke er noen vitneprov i kildemateriale der som tilsier at noen forsøkte å motbevise trolldomsanklagen eller vitne imot en annens anklage.⁸⁴ Som vi også ser i Finnmark, var det å være i en trolldomsrettsak ofte en dødsdom og skyldspørsmålet var allerede bestemt. Det å da vitne imot en anklage som både allmuen og myndighetene allerede trodde på, kunne være en risiko. Derfor kan det være sannsynlig at man ikke ville funnet mange vitner som «bestriker annens anklage» andre steder i Norge heller.

⁸⁴ Knutsen, 1998, s 164

Kapittel 6: Konklusjon

Trolldomsprosessene var en unik epoke i Europas historie som så vanlige folk forfulgt av et rettsapparat på jakt etter trollkvinner og trollmenn. Straffen for å bli funnet skyldig i å ha utført trolldom var som regel *ild og bål*. Mye historisk forskning, både i og utenfor Norge, har undersøkt trolldomsprosessene, da spesielt med fokus på årsakene til at de oppstod, samt de tiltalte og domstolens rolle. Et aspekt som imidlertid har fått lite oppmerksomhet, i hvert fall i den norske konteksten, er vitnene. Dette er bemerkverdig siden det er grunn til å tro at vitnene spilte en viktig rolle i trolldomsprosessene med sine beskyldninger mot den tiltalte.

I denne oppgaven har jeg undersøkt vitners rolle i trolldomsprosessene som fant sted i Finnmark på 1600-tallet. Tilnærmingen jeg valgte for å undersøke dette var en systematisk kategorisering av vitnene og deres vitneforklaringer, samt informasjon om den tiltalte. Jeg utviklet et kodeskjema bestående av 22 forskjellige variabler (beskrevet i Kapittel 3) og brukte dette til å kode trolldomsrettsaker fra Finnmark med tilgjengelige rettsdokumenter. Jeg endte opp med å kode 99 rettsaker som til sammen inneholder 147 vitneforklaringer. I analysedelen av oppgaven (Kapittel 4) analyserte jeg disse sakene og vitneutsagnene ved hjelp av grafer.

Jeg vil trekke fram fem hovedfunn fra oppgaven: *For det første* er det en kraftig kjønnsubalanse i hvem vitnene var. Hele 118 av 147 vitneforklaringer ble gitt av menn. Denne ubalansen fremstår som et speilbilde av kjønnsfordelingen blant de tiltalte, hvor de aller fleste var kvinner (83 av 99). Fraværet av kvinnelige vitner kan muligens forklares av kvinners underordnede rettsstatus på 1600-tallet, men også av at det kunne være risikabelt for kvinner å vitne om trolldom på grunn av faren for selv å bli tiltalt. *For det andre* brukes vitner hovedsakelig i rettsaker som ikke er del av kjedeprosesser. Kjedeprosesser ser sjeldent vitner. Dette kan være fordi retten anså det som tilstrekkelig bevis for å dømme (bedre enn vitner) dersom en person allerede dømt for trolldom har angitt den tiltalte. Det kan også være fordi kjedeprosessene hadde en høy andel av tiltalte som tilstod djevelpakt. *For det tredje* er de vanligste anklagetyperne frembragt av vitner de som dreier seg om skade på eller drap av mennesker, samt trusler. Én måte å tolke dette på er at folk tydde til magi for å forklare hendelser som ikke hadde noen naturlig forklaring på 1600-tallet (alt fra ryggmerter til dårlig vær). *For det fjerde* fortalte vitnene ytterst sjeldent om diabolisme. Kun 4 av 99 rettsaker har et vitne som nevner djevelen. I motsetning til dette, nevnes djevelen av domstolen i 30 saker, og av den tiltalte selv i 48 saker

(i forbindelse med tilståelse, ofte etter tortur eller vannprøve). Dette funnet kan sies å støtte tidligere forskning som har argumentert for at den demonologiske trolldomsoppfatningen var langt mer fjern for vanlige folk enn den var for rettsapparatet. *Sist, men ikke minst*, hvis vi ser på sammenhengen mellom vitner og domsutfall fremstår det ikke som at vitnene har spilt noen avgjørende rolle i trolldomsprosessene. I saker som har mange vitner (5+) blir domsutfallet omtrent like ofte frifinnelse som i saker som har ingen vitner. Dette gjelder selv når kjedeprosess-saker er fjernet fra analysen. Straffen *ild og bål* forekommer omtrent like ofte uavhengig av antallet vitner i saken. I tillegg ser det ikke ut til å være noen sammenheng mellom alvorlighetsgraden av det vitnene forteller om og hvor ofte tiltalte dømmes. Disse funnene tyder på at domstolen baserer seg hovedsakelig på andre faktorer i saken enn vitnene og deres forklaringer.

Det er fortsatt mye vi ikke vet om trolldomsprosessene, og det er mange veier fremtidig forskning kan gå for å utvide kunnskapen på feltet. Med tanke på vitnene kan fremtidig forskning for eksempel bruke en lignende tilnærming som jeg har brukt i min oppgave, men på kildemateriale fra andre deler av Norge. Det ville vært interessant å se om vitnenes rolle i andre landsdeler var annerledes enn i Finnmark, særlig siden vi vet at trolldomsprosessene i Finnmark skilte seg ut fra resten av landet.

Bibliografi

- Alver, Bente Gullveig. *Heksetro og trolddom: En studie i norsk heksevæsen*. Universitetsforlaget, 1971.
- Botheim, Ragnhild. *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700*. Masteroppgave. Universitetet i Bergen. 1999.
- Erichsen, Bodil Chr. *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*. Tingbokprosjektet, 1993.
- Hagen, Rune Blix. *Dei europeiske trolldomsprosessane*. Norske saml., 2007.
- Hagen, Rune Blix. *Onde kvinner som gjør menn glatte i skrittet: Malleus Maleficarum – verdens mest ekstreme bokutgivelse*. Fortid: Historiestudentenes tidsskrift, 2010, 7.3: 18-24.
- Hagen, Rune Blix. *Ved porten til helvete: trolldomsforfølgelse i Finnmark*, Cappelen Damm, Oslo. 2015.
- Hagen, Rune Blix. «Ingen udediske mennesker skal stå til troende» - Lagmannsdømming i nordnorske trolldomssaker 1647-1680» *Heimen* nr. 02. 2015b.
- Hagen, Rune Blix. «Trolldomsprosessene», i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 18. november 2022 fra <https://snl.no/trolldomsprosessene>
- Hagen, Rune Blix. «Malleus Maleficarum», i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 18. november 2022 fra https://snl.no/Malleus_Maleficarum
- Knutsen, Gunnar W. *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*. Tingbokprosjektet nr. 17. Oslo. 1998.
- Knutsen, Gunnar W. Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavia. *Historisk tidsskrift*, 2005, 84.4: 593-611.
- Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604, Den rettshistoriske kommisjon, Oslo. 1981.
- Næss, Hans Eyvind. *Trolldomsprosessene i Norge på 1500- 1600-tallet. En retts- og sosialhistorisk undersøkelse*. Oslo. 1982.
- Sogner, Sølvi. *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet, opposisjonsinnlegg ved Hans Eyvind Næss sin doktorgradsdisputas*. 1981.
- Willumsen, Liv Helene. *Trollkvinne i nord i historiske kilder og skjønnlitteratur*. Høgskolen i Tromsø, Avdeling for lærerutdanning. 1994.
- Willumsen, Liv Helene, *Trolldomsprosessene i Finnmark: et kildeskrift*, Statsarkivet i

Tromsø. 2017.

Willumsen, Liv Helene. *Dømt til ild og bål*. Stamsund. 2018.